श्रीहितवर्धक वांचनमा

કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટોય
ની
ટુંકી વાર્તાઓ.

વિભાગ ૧ લો.

અનુવાદ કર્તા.

ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેટીયા. બી. એ.

પ્રકાશક

કરશનદાસ જે. ચિતલીયા.

પ્રી. કપોળ બોર્ડીંગ—અમરેલી, કાઠીઆવાડ.

અમદાવાદ—"જ્ઞાનમન્દિર" પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં

શંકરરાય અમૃતરાયે છાપ્યું.

કિંમત ચાર આના.

નામદાર બ્રીટીશ સરકારે તેમજ નામદાર ગાયકવાડ સરકારે ઇનામ માટે મંજુર કરેલી.

ગીતમાળા ભાગ ૧ લો.

(આવૃત્તિ ૨ જી.)

જેમાં આધુનિક વિદ્વાન લેખકો તથા કવિઓની, ઇશ્વરસ્મરણ, ગૃહધર્મ, નીતિ, સૃષ્ટિ સૌંદર્ય, દેશ ભક્તિ ઈ. વિષયો ઉપરની, ઉંચી પ્રતિના કાવ્યમય, સુન્દર અને રસિક રાગોવાળી લગભગ ૮૦ ગરબીઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ઉચ્ચ વર્ગના ગરબામંડળોમાં આ પુસ્તકમાંની ગરબીઓ ખાસ પસંદ કરવામાં આવે છે. ૧ લી આવૃત્તિ થોડા સમયમાં ખપી ગયા પછી ઘણે ઘણે ઠેકાણેથી–નામદાર ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતા તરફથી પણ–વખતોવખત થતી માગણીને લીધે તેની આ બીજી આવૃત્તિ કહાડવાની જરૂર જણાય છે.

મૂલ્ય છ આના.

સંયુક્ત કુટુમ્બની સંસ્થા.

એક નિબન્ધ.

રચનાર—શંકરરાય અમૃતરાય (પાન્થ, બન્ધુસમાજ.)

મૂલ્ય રૂ. ૦–૨–૦.

બન્ને પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—"જ્ઞાનમન્દિર" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

મદનગોપાળની હવેલી પાસે, વીરચંદ દીપચંદ લાયબ્રેરી સામે અમદાવાદ.

स्त्रीहितवर्धक वांचनमाळा पुस्तक २ जुं.

કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટોય
ની
ટુંકી વાર્તાઓ.

વિભાગ ૧ લો.

અનુવાદ કર્તા.
રા. ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેટીયા. બી. એ.

પ્રકાશક
કરશનદાસ જે. ચિતલીયા.
સુપ્રી. કપોળ બોર્ડીંગ—અમરેલી, કાઠીઆવાડ.

અમદાવાદ—"જ્ઞાનમન્દિર" પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
શંકરરાય અમૃતરાયે છાપ્યું.

કિંમત ચાર આના.

વિનંતિ.

બન્ધુઓ અને બ્હેનો !

શરીરના સર્વ અવયવોમાંનો એકજ અવયવ કામ કરવા ના પાડે અથવા અશક્ત થાય તો શરીરની શી સ્થિતિ થાય ! ગાડીનાં બે પૈડાંમાંનું એક પૈડું બગડી જાય, ભાંગી જાય તો ગાડી ચાલે ખરી ? તેજ પ્રમાણે પુરૂષનું અર્ધું અંગ સ્ત્રી–સંસાર રથનું એક પૈડું–સ્ત્રી પોતાનું કાર્ય કરવા અશક્ત હોય તો શાં પરિણામ આવે ? દુર્ભાગ્યે આપણી એ સ્થિતિ છે. આપણે પક્ષાઘાતના કારી રોગે પીડાઇએ છીએ. આપણી સ્ત્રીઓ શરીરે અશક્ત, મને અશક્ત, બુદ્ધિ વિકાસમાં અપૂર્ણ, હોવાથી પુરૂષોનેજ સર્વ કાર્ય કરવાં પડે છે અને એક હાથે કેટલું થાય ? માટેજ બન્ધુઓ, જાગૃત થાઓ ! જાપાનની માફક જગતમાં પ્રજા તરીકે નામના મેળવવી હોય, આપણા રાજ્યકર્તાની માફક ઉત્તમ સ્થિતિએ પહોંચવું હોય, નિર્બળ, નિઃસત્વ બાલકોને બદલે નિડર, સૌંદર્યવાન્ બાલકો જોવાં હોય, ધોળી, ફિક્કી, હીસ્ટીરીયાવાળી, ઘરમાંથી બ્હાર પગ મૂકતાં બ્હીતી અબળાઓને બદલે લોહીવાળી, સૌંદર્યવાન્, તંદુરસ્ત અને જેના પ્રભાવથી દુષ્ટોના દમ ઉડીજાય એવી ગૃહલક્ષ્મીઓ, ગૃહિણીઓ, મહિલા-

ઓ જોયતી હોય તો સ્ત્રીઓને ઉન્નત કરો. સદ્‌ભાગ્યે અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાની કૃપાએ કન્યાશાળાઓ ઉઘડી છે, કન્યાઓને કેળવણી આપવી એ ફરજ મનાવા લાગી છે, છતા યુરોપાદિ દેશોના પ્રમાણમાં—અરે આપણા પોતાનાજ વેદ-કાળ, પુરાણકાળના પ્રમાણમાં—સ્ત્રીકેળવણીમાં આપણે બ-હુજ પછાત છીએ.

બંધુઓ ! આ મહાન્ કાર્ય એક વ્યક્તિનું નથી. મોટો મ્હેલ બાંધવા માટે અનેક કડીયા, સુતાર, સલાટ, ચીતારા, મજુરોની જરૂર પડે છે; તો આ ભગીરથ કાર્ય માટે અમારા જેવી બે ચાર વ્યક્તિ બસ નથી. સહૃદય લેખકો, ઉત્સાહી શ્રીમંતો, ઉમંગી વાંચકો અને ઉન્નત થવા ઇચ્છતી બ્હેનોની સાહાય્ય વિના કાંઇ બનવાનું નથી.આ કાર્યમાટે,અમારી યો-જના માટે, અમારે મમત્વ નથી. આ કાર્ય ધર્મકાર્ય છે. અમે ઉદ્દેશજ પાર પાડવા ઇચ્છીએ છીએ. અમારા હાથમાંજ રહે-વું જોઇએ એવો દુરાગ્રહ નથી. કોઇ ઉત્સાહી ગૃહસ્થ અથ-વા ગૃહસ્થો આવો સંગ્રહ કરવા, પુસ્તકો લખાવવા વેચવા વગેરેનું કાર્ય માથે લઇ લેવા ધારતા હોય, એને માટે દુકાન વગેરેની વ્યવસ્થા કરવા માગતા હોય, તો અમે એ કાર્ય થશે એવી ખાત્રી થયે સોંપી દેવા તત્પર છીએ, એટલુંજ નહિ પણ યથાશક્તિ મદદ કરવા, ચાલુ રાખવા અમે ખુશી છીએ.

અમારી યોજનામાં લેખકોને પોતાના ઉત્તમ વિચારોનો જન સમાજને લાભ આપવા બદલ, અને અનેક વ્યવસાય છતાં કેવળ પરમાર્થે માટે લેખો લખવા બદલ જેમ જેમ અમને અનુકુળતા થશે તેમ તેમ યોગ્ય બદલો આપવા ચુકીશું નહિ. શુભ હેતુ છે, શ્રદ્ધા છે, તો પછી જય મળવાનોજ. કર્તવ્ય કરો અને સંતોષ મળવાનોજ.

બન્ધુઓ ! કુટુંબક્લેશ, બાળલગ્ન, વૈધવ્ય, ગરીબાઇ, રોગ, બાલકોનાં અકાલમૃત્યુ, વગેરે અનેક પીડાઓથી આપણો દેશ પીડાય છે. ભૂતકાળની મહત્તામાંજ અભિમાન આવી રહ્યું છે. પુસ્તકોમાં, નાટકોમાં, પત્રોમાં, અન્ય દેશની જાહોજલાલી–ઉન્નતિ–અનેક આકર્ષક પ્રવૃતિ જોઇ 'હાય ! આપણે આગજ રહીશું'! એવી ચિંતા કરી બળ્યા કરીશું ? શું આપણા હાથમાં કાંઇ ઉપાયો રહ્યાજ નથી ? આપણી બુદ્ધિનો વિનાશ થયો છે ? ના. ના. તમારી સ્થિતિનો અભ્યાસ કરો, અન્ય દેશની ઉન્નતિનાં કારણો તપાસો અને ઉપાયો જડશે. બન્ધુઓ ! સ્વામી વિવેકાનંદ એક સ્થળે પ્રભુને માતા તરીકે પૂજવા કહે છે અને તે વાસ્તવિક છે. એક બાજુ માતાને પૂજો અને બીજી બાજુ તમારી, તમારા પુત્રોની, માતાનું અપમાન કરો, તેમને અજ્ઞાનના ગર્તમાં સંડાવો, તેમનાં દુઃખો તરફ લક્ષ ન આપો, તેનું કેમ ? આ-

પણામાં માન્યતા છે કે એક કીડીને પણ કચડવામાં પાપ છે તો પછી જેને મનુ મહારાજ ગૃહલક્ષ્મી–દેવી કહે છે તેવી આર્ય સ્ત્રીઓને–જગતની ઉત્પાદક વસ્તુને–અજ્ઞાનમાં કચડી નાંખો, ત્હેમને તમારા પાળેલા પોપટ મેના ગાય કરતાં પણ અધમ સ્થિતિમાં રાખો, ત્હેમને આત્માજ નથી –ત્હેમનું જન સમાજમાં સ્થાનજ નથી-એમ માનો, પછી તમારો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય ? માટે બન્ધુઓ ! કર્તવ્યપરાયણ થાઓ ! સ્ત્રીઓને ઉન્નત કરવા સોગન લ્યો અને તેમની ઉન્નતિના કાર્યમાં યથાવકાશ સાહાય્ય આપો; ને પ્રભુપ્રીતિ મેળવો. નહિ તો—

દાવાગ્નિએ દહશે બધિ આર્ય ભૂમિ,
લેશે અસંખ્ય વરશો તણું વૈર ધૂમી

*　　*　　*　　*

દેશે પ્રજાળી સહુ આર્ય પ્રજાની વાડી;
રહેશે પછી અધમતા તણી ઊંડી ખાડી;
ને આ પુરાણુ રૂડી ભારત ભૂમિ અંતે
થાશે વિલુપ્ત ભવચિત્ર પટેથી સત્યે.

સ્ત્રીહિતવર્ધકમંડળ.

ઉદ્દેશઃ—(૧) સ્ત્રીઓની વાંચન તથા ભાષણોદ્વારા ધાર્મિક, નૈતિક, માનસિક, શારીરિક ઉન્નતિ કરવી.

(૨) અને તેમ કરી સ્ત્રીઓ પુત્રી, માતા, ભગિની પત્ની અને પુરવાસિની તરીકે પોતાનાં કર્તવ્યો કરતી થાય એવા ઉપાયો યોજવા.

સાધનઃ—(૧) ધર્મ, નીતિ, સાયન્સ, ગૃહકળા, વૈદક, ઈતિહાસ, બાલ-કેલવણી વગેરે વિષયો ઉપર સરળ ભાષામાં સ્ત્રીઓ સમજી શકે અને તેમને રસ પડે એવી શૈલીમાં સસ્તાં અને સુંદર ઘાટનાં પુસ્તકો વગેરે છપાવવાં વેચવાં.

(૨) સાપ્તાહિક, માસિક, માસિક કે એથી પણ વધારે અંતરે અનુકૂળતાના પ્રમાણમાં સ્ત્રી ઉપયોગી વિષયો ચર્ચતા લેખો પ્રસિદ્ધ કરી જેમ બને તેમ સસ્તા ભાવે અથવા સહાયકોની મદદથી વિના મૂલ્યે સ્ત્રીઓના મેલાવડાઓમાં, કિંવા કન્યાશાળાઓમાં વહેંચવા.

(૩) આજ ઉદ્દેશને અનુસરી સ્ત્રીઉપયોગી પુસ્તકો

માસિકો લેખો-અન્ય સ્થળે છપાયા હોય તેનો સંગ્ર-
હ કરી, જૂજ લવાજમ લઈ અથવા યોગ્ય લાગે અને
અનૂકુળતા હોય તો એમનેએમ, સ્ત્રીઓને ઘેર બેઠાં
વાંચવા મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી.

(૪) ઉપર સૂચિત સાધનો ઉપરાંત અન્ય સાધનો
દ્વારા સ્ત્રીઓને ઉપયોગી, સરળ અને સસ્તું સાહિત્ય
પુરૂં પાડવું.

જરૂરીયાતોઃ—(૧) લેખકો.

જે લેખકોએ અમારા ઉદ્દેશ પાર પડે એવાં પુસ્તકો,
લેખો લખ્યા હોય કે લખે તેમણે તેમનાં પુસ્તકો
વગેરે અમારા સંગ્રહમાં જેમ બને તેમ સસ્તા ભાવે
વેચવાં, અગર સ્ત્રીઓ વાંચી શકે એવી યોજના કરી-
મોકલી આપવાં.

વાંચકોઃ—(૨)સામાન્ય વાંચકો જેઓ અનુકૂળતાને અભાવે
કે અન્ય કારણને લીધે લેખ લખી શકતા ન હોય
તેમને એટલીજ વિનંતી કે સ્ત્રીઉપયોગી પુસ્તકો લે-
ખો તેમનાં વાંચવામાં આવે, પછી તે ગમે તે ભાષા-
માં હોય તોપણ, તેનાં નામ અમારી તરફ મોકલી
આપવાં અને અમારી યોજનાની તેમના સ્નેહી મંડ-
ળમાં માહિતી આપવી.

શ્રીમન્તોઃ—(૩) શ્રીમન્તોને અમારા કાર્યમાં કાંઈ ઉચ્ચ ઉદ્દેશ લાગે અને અનુભવ પછી સ્વાર્થ નથી એમ જણાય તો પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરાવવાંમાં અથવા લગ્નાદિ પ્રસંગે આવા લેખો–પુસ્તકો વ્હેંચી સાહાય્ય કરવી.

સ્ત્રી વર્ગઃ—(૪) અમારા તરફથી પ્રસિદ્ધ થતાં–વ્હેંચાયેલાં પુસ્તકો વાંચી, મનન કરી, અન્ય બ્હેનોને તેનો ઉપયોગ લેતી કરવી. આ યોજના સંબંધી અથવા પુસ્તકો અને તેમાં ચર્ચેલા વિષયો સંબંધી શંકા–પ્રશ્ન ખુલાસા માગવા.

ખુલાસોઃ—આ યોજના સંબંધી સર્વ પત્રવ્યવહાર નીચે પ્રમાણે કરવો.

કરસનદાસ જે. ચીતલિયા.

સુપ્રી. કપોળ બોર્ડીંગ–અમરેલી

આજ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો.

૧	ઉષાકાન્ત નવલકથા પાકા પુંઠા ને ઉંચા કાગળની	૧– ૦–૦
	,, ,, હલકા કાગળ... ...	૦– ૮–૦
૨	મૃદુલા વાર્તા. (સુંદરીસુબોધ ઓફીસ) ...	૦– ૮–૦
૩	ટેલીફોન	૦– ૧–૦
૪	જીવનકલા; નવા વર્ષે ભેટ આપવા લાયક ...	૦– ૪–૦
૫	રાજમાર્ગનો મુસાફર; સતત સાથે રાખવા લાયક	૦– ૪–૦
૬	સિતારનો શોખ; વાર્તા	૦–૧૨–૦
૭	ટૉલ્સ્ટૉયની વાર્તા વિભાગ ૨	તૈયાર થાય છે.
૮	ચમેલી (ટૉલ્સ્ટૉયની મોટી વાર્તા	તૈયાર થાય છે.
૯	આસીસ્ટંટ કલેકટર (નવલકથા)	તૈયાર થાય છે.
૧૦	Selections from English Poets. ...	0–12-0

લખો.

વીલરવીલા
શાન્તાક્રુઝ. } બી આર. દિવેટીયા. બી. એ.

પ્રસ્તાવના.

નાટકો, નિબંધો નવલકથાઓ અને કાવ્યોમાં જીવનનાં મ્હોટાં સિદ્ધાન્તો-આશયો અને અનુભવો સમજાવી શકાય છે ખરા પરંતુ ન્હાની ન્હાની વાર્તાઓ જેટલા રસથી વંચાય છે-સંભળાય છે તેટલો રસ-તેટલો આનંદ ઘણીવાર નાટકો-નિબંધો નવલકથાઓ કે કાવ્યોમાં હોતો નથી. ન્હાનાં બાલકોને પણ વાત સાંભળવાનો બહુ ચડસ હોય છે અને રાત્રીયે સૂતા પહેલાં ગામડાઓમાં હજી પણ વૃદ્ધ, અનુભવીની આસપાસ વાત સાંભળવામાં તલ્લીન થયેલાં બાલકો-યુવાનો ને વૃદ્ધો ટોળે મળી બેઠેલાં જોઇએ છીએ. લોકકથાની ખૂબીજ એ છે. ઇસપનીતિ, હિતોપદેશ, પંચતંત્ર, ગુલીસ્તાનની લોકપ્રિયતા આટલાજ માટે છે. ન્હાની વાર્તાઓમાં સરળ ભાષાની સાથે સદ્‌બોધ એવો તો ગોઠવી શકાય છે કે જનસમાજને સુધારવા માટે જે કાર્ય, મહાન્ વક્તાઓનાં ભાષણ, ધુરંધર લેખકોની નવલકથા કે નિબંધ અને સાધુસંતના ગૂઢબોધ કરી શક્તા નથી તે કાર્ય ન્હાની વાર્તાઓ કરી શકે છે.

તૃતીય પરિષદ્‌માં મ્હારા અંગત મિત્ર રા. ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણે ‘ ટુંકી વાર્તા ’નું રહસ્ય સમજાવ્યું હતું અને મ્હારા બીજા અંગત મિત્ર રા. રામમોહનરાય જશવંતરાયે પ્રથમ પરિષદ્‌માં “ લોક કથા ” ઉપર સવિસ્તર વિવેચન કર્યું હતું. ટુંકી વાર્તાઓ લખવાની વૃત્તિ જાગી ત્યાં સ્નેહી ભાઇ રણજીતરામ વાવાભાઇએ ટોલ્સ્ટોયનું ફ્રીએજ પ્રેસનું દસ બાર વાર્તાનું પુસ્તક આપ્યું. આમાંની એક વાર્તા When Love is, God is જયાં સ્નેહ ત્યાં ઇશ્વર સુંદરીસુબોધમાં પ્રસિદ્ધ કરી અને What man live by (ભીખો મોચી) મેઘનાદમાં પ્રસિદ્ધ કરી. આ બન્ને વાર્તા પ્રસિદ્ધ થતાં વાંચકવર્ગ તરફથી એવીજ વાર્તાઓ લખવાનો મ્હને અત્યાગ્રહ થવા લાગ્યો. એટલામાં મુંબઇના સુપ્રસિદ્ધ દાનશીલ સુધારક શેઠ દામોદરદાસ ગોરધનદાસ સુખડવાળાના ટોલ્સ્ટોયની વાર્તા જેમ બને તેમ વ્હેલી પ્રસિદ્ધ કરવા બેચાર પત્ર આવ્યા. વિશેષમાં મ્હારા પુજય સ્નેહી દયારામ ગીદુમલ હજી સુધી પણ પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ રીતે ટોલ્સ્ટોયને ગુજરાતમાં સુવિદિત કરવા વારંવાર મ્હને કહ્યા કરે છે. આવી રીતે વૃત્તિ જાગૃત થતાં કાર્ય આરંભાયું અને મ્હારા સ્નેહીબંધુ કરસનદાસ ચિતલીયાની નિઃસ્વાર્થી સ્નેહાળ વૃત્તિ અને જનસેવા બુદ્ધિના પરિણામે આ પુસ્તક ગુજરાતના વાચક સમક્ષ મુકવા સમર્થ થયો છું.

ટોલ્સ્ટોયનું સહજ સુચન "સિતારનો શોખ"માં કરી ગયો છુ. ટોલ્સ્ટોયનું જીવનચરિત્ર લખાય છે અને એ મહાત્માના જીવનનો અભ્યાસ થશે, વીસમી સદીના જગતના અગ્રગણ્ય મહાત્માના જીવન સિદ્ધાન્તો સમજાશે, ત્યારેજ અનહદ આનંદ અને લાભ થશે એમ મ્હારૂં માનવું છે. કાઊન્ટ ટોલ્સ્ટોયનાં બીજાં પુસ્તકો તૈયાર છે ને તૈયાર થાય છે અને અનુકુળતાએ પ્રસિદ્ધ કરવા ઉત્કટ ઇચ્છા છે. ટોલ્સ્ટોયની ટુંકી વાર્તાનું એક પુસ્તક છે ત્હેમાં ત્રેત્રીસ વાતો છે. પરંતુ આ ઉપરાંત કેટલાક માસિકો અને છુટી વાર્તાઓ પણ મ્હારી નજરે આવી છે, તે સર્વનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં કર્યો છે. ટોલ્સ્ટોયની વાર્તાઓ પૈકી આ પ્રથમ વિભાગ છે ને ત્હેમાં છ વાર્તાઓનોજ સમાવેશ કર્યો છે સો સો પાનાનું પુસ્તક બ્હાર પાડી જેમ બને તેમ સસ્તું કરવાની ઇચ્છાને લીધેજ અને અનેક પ્રતિકુળતાને લીધેજ એક પુસ્તક આખું બહાર પાડી શકાયું નથી તે માટે વાચકવર્ગ ક્ષમા કરશે એવી આશા છે. આ વાર્તાઓના બીજા વિભાગ તૈયાર છે ને બનતી સવડે પ્રસિદ્ધ થશે.

માસિકોમાં, પત્રોમાં અને પુસ્તકરૂપે અનેક ટુંકી વાર્તાઓ ઓરીજીનલ કિંવા બંગાળી કે ઇંગ્રેજી વાર્તાના અનુવાદરૂપે પ્રસિદ્ધ થઇ છે. એમાં સામાન્ય વસ્તુમાં પતિપત્નીની સ્નેહકથા, સ્નેહનો પરિપાક થતાં આવતી અગવડો, વિ-

પત્તિઓ, સામાન્ય સામાજીક સિદ્ધાંતો અને એવુંજ કાંઇ હોય છે. ટોલ્સ્ટોયની વાર્તાઓમાં પૃથિવી સ્વર્ગથી સંયોજાય છે, નિત્યના ન્હાના ન્હાના બનતા બનાવોદ્વારા કર્તવ્યનું, પ્રભુ-પ્રેમનું, ભાન કરાવે છે. ટોલ્સ્ટોયની વાર્તામાં પ્રમલુબ્ધ યુવાન કે યુવતિ વિરહપીડાથી બળતી નથી વ્હાલાંવ્હાલીનાં આવરણ આવતાં નથી, ભાવમય જીવનવૃત્તિને ઉત્તેજીત કરે એવા બનાવો આવતા નથી; પરંતુ સર્વત્ર અને સર્વદા નજરે પડતાં મનુષ્યોનાં, સામાન્ય મનુષ્યોનાં, દૈનિક જીવન-માંથી ઈશ્વરનું, મંગલમય પ્રભુ-દયાઘન પ્રભુની આર્દ્રતા સ્ને-હનું ભાન કરાવે છે; અને જે કાર્ય ભક્તોનાં ગૂઢ ભજનો, ધ-ર્મનાં અગમ્ય સૂત્રો નથી કરાવતાં તે કાર્ય આ સરળ, સરસ ને રહસ્યવાળી વાર્તાઓ કરે છે અને ટોલ્સ્ટોયનો આ વાર્તા લખવાનો હેતુ પણ એજ છે. આ હેતુ ગુજરાતમાં યત્કિંચિત પણ સમજાય તો વાર્તાઓના અનુવાદ કરનાર ને પ્રસિદ્ધ કરનાર સંતુષ્ટ થશે.

વીલર વીલા
સાન્તાક્રુઝ.
ફાગણ વદ ૯ સં. ૧૯૬૮

ભોગીન્દ્રરાવ ર. દીવેટીયા.

૫૬
૧૯૧૨

ટૉલ્સ્ટૉયની ટુંકી વાર્તાઓ.

વિભાગ ૧ લો.

રજનું ગજ.

ધંધુકાની ધર્મશાળા પાસે એક ન્હાના ઘરમાં ગીરધર નામનો એક કણબી રહેતો હતો; ત્હેના ઉપર ઇશ્વરની કૃપા હતી; શરીરસંપત્તિ પણ સારી હતી અને આખા ગામમાં આબરૂદાર ગણાતો. એને ત્રણ પુત્રો હતા; આમાંનો એક પરણેલો હતો; બીજો પરણવાનો હતો, અને ત્રીજો ન્હાનો હતો. ગીરધરની વહુ જમની હોંશીયાર અને કરકસરવાળી હતી અને છોકરાની વહુ શાન્ત અને મહેનતુ હતી. ઘરની અંદર કાંઇપણ કામ ન કરી શકે એવો માત્ર ગીરધરનો વૃદ્ધ પિતા હતો. એને આજ પંદર વર્ષથી દમનો આજાર હતો. ઘર આગળ દુઝણું હતું; સ્ત્રીઓ ઘરકામ ઉપરાંત શીવવાનું કામ કરતી. ગીરધર આનંદમાં-સુખમાં રહી શકયો હત પણ એનો

શાખપાડોશી ખેમો એના સુખમાં કાંટારૂપ હતો. ખેમો અને ગીરધર એકબીજાને ધીક્કારતા. ખેમા અને ગીરધરના બાપના વખતમાં દુશ્મનાવટ નહોતી પણ એથી ઉલટું એક કુટુમ્બને સોય, તાજવાં, લોટ કે કાંઇ જોયતું તો બીજા કુટુમ્બમાંથી લઇ આવતા. ખેમાની ગાય કે ભેંશ ગીરધરના ઘરમાં પેસતી તો ત્હેને મારતા કે પુરતા નહિ પણ સંભાળીને પાછી સોંપી આવતા. પણ ખેમા અને ગીરધરના વખતમાં બધું ફરી ગયું, અને આ બધું રજમાંથી ગજ થયું.

એક દિવસ ખેમાના ઘરમાંથી ગીરધરને ત્યાં વાડકા લેવા માણસ આવ્યું. ગીરધરના દીકરાની વહુએ ચાર વાડકા આપ્યા. ખેમાને ત્યાં કામ થઇ રહ્યું એટલે વાડકા પાછા આપ્યા પણ ચારને બદલે ત્રણ આવ્યા. આમાં ખેમાના કુટુમ્બની બદદાનત નહોતી પણ એક વાડકામાં ભરેલું હતું એટલે પછીથી આપીશું એમ હતું. ગીરધરને ત્યાંથી પણ કોઇ બોલ્યું નહોતું. દિવસ ઉપર દિવસ ગયા ને વાત વિસારે પડી. ખેમાનું કુટુમ્બ ભૂલી ગયું અને વાડકો આડો અવળો મૂકાઇ ગયેલો હોવાથી સાંભર્યો નહિ. ગીરધરના મ્હોટા છોકરાની વહુ વાડકો લેવા ગઇ. બે ઘરની સ્ત્રીઓ વચ્ચે તકરાર ચાલી. એક કહે આપ્યો છે અને બીજી કહે નથી આપ્યો. વાત વધી પડી. સ્હામસ્હામા મેણાંટુણાં દેવાયા;

ગીરધરની સ્ત્રી કુવેથી પાણી ભરી આવતી હતી તે પણ લડાઈમાં દાખલ થઇ. માથા ઉપરના બેડાનો ભાર લડાઇમાં લાગ્યોજ નહિ. ખેમાની વહુએ તો લાંબા લાંબા હાથ કરી ઘમસાણ મચાવી મૂકી. જ્યાં લડાઇ, વાક્‌યુદ્ધ ચાલ્યું એટલે પૂછવુંજ શું ! કાંઇ કાંઇનાં સંભારી છૂટે મ્હોંયે ગાળો દેવાવા લાગી; એટલી કાગારોળ થઇ ગઇ કે રસ્તામાં લોકો ભેગા થયા. "તું આવી" "ત્હારો ભાઇ આવો" "ત્હારૂં સત્યાનાશ જાય !" વગેરે વચનો તો સાધારણ હતાં. વાપરવા આપેલી વસ્તુઓ, એક બીજાને ત્યાં છોકરાં ખાઈ ગયેલાં તે, સર્વ સંભારી સંભારીને કહેવામાં આવ્યું; એટલુંજ નહિ પણ બન્ને પક્ષ વચ્ચે ગાળાગાળીની સાથે મારામારી પણ શરૂ થઇ. ખેમો જે ખેતરમાંથી આવતો હતો તે પોતાની સ્ત્રીની મદદે ગયો અને ગીરધરને ખબર મળતાંજ તે દોડીને હાજર થયો. ગીરધર શરીરે મજબૂત અને કદાવર હતો તેથી તેણે ચોટલી પકડી ખેમાને હેઠળ નાંખ્યો; આખરે લોકોએ બન્નેને માંડ માંડ છુટા પાડયા. ખેમાની ચોટલીના કેટલાક વાળ તુટી ગયા હતા તે કાગળમાં વીંટાળી ખેમાએ ફરીયાદ નોંધાવી. 'લોકો ઉખેડી નાંખે એટલા માટે વાળ ઉગાડયા નથી' એમ બબડતો હતો. કચેરીમાં માંડવાલ કરવામાં આવી; પણ ખેમાની સ્ત્રી આડોશીપાડોશીને કહ્યા કરતી કે "જો ગીરધર નરમ થયો ન હત તો કેદમાં જાત કેદમાં !!"

ગીરધરનો પિતા કહેતો કે:—"વાડકા જેવી નજીવી ચીજમાંથી આટલી મ્હોટી લ્હડાઇ થઇ. એક વાડકો ગયો તેમાં શું થયું! ઇશ્વરે આપણને બહુ આપ્યું છે. એમણે ગાળ દીધી તો ભલે એ ખુશી થયાં. જાઓ જઇને માફી માગો એટલે આટલેથી પતે. પણ થાય એવા થશો તો વાત વધી પડશે!" જુવાનીનું લોહી ઉછળતું હોય, પૈસા હોય, પછી કોની તમા! છોકરા ન સ્હમજ્યા. "શું અમે માફી માગીએ! વાડકો ને વાડકો ગયો, ગાળો ખાધી ને વળી માફી માગીએ! કદિ નહી." આ પ્રમાણે બન્ને કુટુમ્બમાં કલેશ વધ્યો. એક બીજા પ્રત્યે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. કુવા કાંઠે, ખેતરમાં, નાતજાતમાં બે કુટુમ્બનાં માણસો મળ્યાં કે લ્હડાઇ જાગતી; આ બે કુટુમ્બનો કેસ કચેરીમાં હોય જ. વખત છે ગીરધરનો દંડ થતો કે ખેમાનો દંડ થતો; મારામારીના કેસમાં બન્નેને કેટલોક વખત કેદમાં જવું પડતું. છતાં બન્ને કુટુમ્બ એવાં ને એવાં જ હતાં. આમ વર્ષો વહી ગયાં. એક દિવસ ગામમાં લગ્ન હતાં તે વખતે ગીરધરના છોકરાની વહુએ બે ચાર જણને મોડે ખેમો વાછરડી ચોરી ગયો એમ બોલી. ખેમાએ તે દિવસ દારૂ પીધો હતો અને આ સાંભળ્યું; સાંભળતાંની સાથેજ ગુસ્સે થયો અને વરઘોડામાંજ ગીરધરના છોકરાની વહુને એવી મારી કે

આઠ દિવસ સુધી ખાટલે પડી. વહુને દહાડા હતા; ગીરધર આ બનાવથી ખુશ થયો. ગીરધરે ફરીયાદ કરી. આ ફેરી એ તો છુટવાનો નથી એવી એને ખાત્રી હતી; પણ ગીરધર નિરાશ થયો. કચેરીમાં મારની નિશાની જણાઇ નહિ એટલે ખેમાને ઠપકો આપી છોડી મૂકવામાં આવ્યો. ગીરધરે અપીલ કરી. કલાર્કોને ખુશી કર્યા અને ઉપલી કોર્ટમાં ખેમાને ફટકાની સજા થઇ. સજાનો ઠરાવ સાંભળતાંજ ગીરધરના આનંદનો પાર ન રહ્યો. ખેમો તો એટલો ચ્હીડાયો હતો કે જ્યારે સિપાઇઓ ફટકા મારવા લઇ ગયા ત્યારે બોલી ઉઠ્યો કે " ઠીક છે બચ્ચા ! ફટકાથી મ્હારી ચામડી બળશે પણ યાદ રાખજે, સંભાળજે, ત્હારૂં બધું બાળી નાંખુ ત્યારે ખરો." ગીરધરે જજ પાસે જઇ ખેમાના શબ્દો કહ્યા. જજે ખેમાને બોલાવી ધમકાવ્યો; પણ ખેમાને જરાએ અસર થઇ નહિ; ઉડતો બબડતો ફફડતો ગયો. જજને પણ એમ થયું કે આ ભયંકર માણસ છે. એક વૃદ્ધ પુરૂષે બન્નેને સ્હમજાવવા માંડયા. " ભાઇ ! હું તમને ખરી સલાહ આપું છું. કચેરીએ ચ્હડવાથી કાંઇ લાભ નથી. વેર ઓછું થવાને બદલે વધે છે. ખેમા ! સગર્ભા સ્રીને મારી તે શું ઠીક કર્યું હતું ! ઇશ્વરે જે કર્યું તે સારૂં કર્યું, નહિ તો શું થાત ! જા જઇને ગીરધરની માફી માગ. એ આપશે. અમે સ્હમજાવીશું." કચેરીના કલાર્કોએ આ સાંભળ્યું અને એક વખત ઠરાવ

થઇ ગયા પછી કાંઇ ફેરફાર ન થાય એમ કહેવા લાગ્યા. વકીલોએ તો એમજ કહ્યું કે કચેરી સિવાય આવી લ્હડાઇઓ ઘેરમેળે પતીજ શકે નહિ. કલાર્કોને લાંચ અને વકીલોને ફી જાય તે કેમ ગમે !

ખેમો—હું માફી માગું ! મ્હને પચાસ વર્ષ થયાં છે. મ્હારે ઘેર છોકરો, છોકરાની વહુ ફરે છે. મ્હારી જીંદગીમાં ફટકાની સજા ખમી નથી. ગીરધરીયાએ મ્હને આ સ્થિતિમાં મૂક્યો છે. હવે એની માફી! અરે એને જોઇ લઇશ જોઇ. આટલું બોલી ખેમો બ્હાર ગયો.

ગીરધર રાત્રે ઘેર આવ્યો. સ્ત્રીવર્ગ વાડામાં ઢારને બાંધતો હતો. ગીરધર પાટ ઉપર બેસી હોકો પીતાં પીતાં વિચારવા લાગ્યો. ગીરધરને ખેમાનાજ વિચાર થતા હતા. " જ્યારે જજે શિક્ષા ફરમાવી ત્યારે તે કેવો ધોળીપુણી જેવો થયો હતો ! ત્હેના અંતઃકરણમાં કેટલું દુઃખ થયું હશે. એની જગાએ હું હત તો મ્હારી કેવી સ્થિતિ !" એ વિચાર થતાંની સાથેજ ગીરધર પ્હેલવ્હેલોજ ખેમા માટે દીલગીર થયો. ગીરધરનો પિતા એક ખુણામાં ખાટલામાં પડયો હતો; એને ઉધાન ચ્હડયું ને ઉધરસ ખાવા લાગ્યો. ગીરધર પિતાની પાસે ગયો અને એને વાંસે હાથ ફેરવવા લાગ્યો. જરાક શાન્તિ વળ્યા પછી ત્હેના પિતાએ ગીરધરને

પૂછ્યું " શું ત્હેને શિક્ષા થઇ ! "

" હા ! વીસ ફટકા મારવાનો હુકમ થયો છે. "

તે વૃદ્ધે નારાજીથી માથું હલાવ્યું અને કહ્યું " ગીરધર ! તું બહુજ ખોટું કરે છે. એને નુકશાન થતું નથી પણ ત્હારી જાતને થાય છે. ત્હેને માર પડશે એટલે ત્હને શાન્તિ થશે ? "

" તે એવું કામ ફરીને નહિ કરે ! "

" એણે શું કર્યું છે ! "

" શું કર્યું છે ? ત્હેણે બીચારીને મારી એટલુંજ નહિ પણ આપણું ઘર બાળી નાંખવાની ધમકી આપે છે. શું હું એની પાસે જાઉ અને આ વિચાર માટે ઉપકારની લાગણી દર્શાવું ? "

તે વૃદ્ધે નિશ્વાસ નાંખ્યો અને બોલ્યો " ગીરધર ! તું દુનિયામાં હરી ફરી શકે છે ને હું તો ખાટલે પડયો છું એટલે તું ત્હારા મનથી ડાહ્યો માને છે. ભાઈ ! તું વેરની લાગણીથી અંધ થયો છું; બીજાના દોષો ત્હારી નજર આગળ તરી આવે છે, જ્યારે ત્હારા પોતાના દોષો તું દેખી શકતો નથી. તે ખોટું કરે છે એમ શા માટે કહે છે ! જો તે

એકલોજ ખોટું કરતો હત તો દુનિયામાં આટલાં પાપો ન થાત. પાપ એક હાથે નથી થતું. બે માણસો શિવાય પાપ ઉદ્ભવતુંજ નથી. જેટલી સ્હેલાઇથી તું એની ભૂલો જોઈ શકે છે તેટલી સ્હેલાઇથી તું ત્હારી ભૂલો જોઇ શકતો નથી. જો તું સારો હત, ત્હારામાં વૈરબુદ્ધી ઉત્પન્ન થઈ નહોત, અને એ એકલોજ દુષ્ટ રહ્યો હત તો આ સ્થિતિ ન આવત. કચેરીમાં વારંવાર કોણ ગયું હતું ? એને તો ત્હેં માર્યોજ નહિ હોય ! જાતેજ ખરાબ રીતે વર્તે છે ને બીજાના દોષ કાઢે છે. મ્હેં ત્હને આવો થવા કહ્યુંજ નથી. અમારા વખતમાં તો એના બાપની સાથે મ્હારે મિત્રતા હતી. અટામણ ન હોય તો અમે લઈ આવતાં; સ્હેજ ખાવાનું હોય તો છોકરાંને બોલાવતા. તું પણ એવી રીતે રહી શક્યો હોત. તું ત્હારા વર્તનથી છોકરાંને લ્હડતાં, કજીયા કરતાં શિખવે છે. પરમ દિવસ જ ત્હારો છોકરો ખેમાને ગાળો દેતો હતો અને ત્હારી વહુ ગાળો સાંભળી રાજી થતી હતી. શું એ ઠીક થાય છે ! ત્હારા આત્માનો તો વિચાર કર ! તું એક શબ્દ કહે ત્હેના બે સાંભળે છે, એક તમાચો મારે ત્યાં બે પડે છે. કોઇપણ માણસ ગાળ દે તો ચુપ રહેવાથી ત્હેને મનમાં શરમાની થાય છે. મહાત્માઓ કહી ગયા છે કે અવગુણના ઉપર ગુણ કરવો. સર્વના ઉપર સ્નેહ રાખવો. જે આપણા ઉપર સ્નેહ રાખે ત્હેને જરા પણ દીલગીર થવા ન દેવો. ત્હેને માટે આપણો

પ્રાણુ આપવો, ત્હેને સંતોષવો, ત્હેના સ્નેહનો બદલો આપ-વો, કારણુ સ્નેહ એજ ઇશ્વરી પ્રેમ છે. જે આપણું ભૂંડુ બોલે, જે આપણા ખોટામાં રાજી હોય, ત્હેના પ્રત્યે વૈર રાખવું એ હલકાઇ છે. "હે ઉસકા ભી ભલા ન હે ઉસકા ભી ભલા" એમ આપણા ફળીયામાં ફરતો ફકીર કહે છે તે બરાબર છે. બોલ! હું ખોટું કહું છું!" ગીરધર મુગોજ રહ્યો. વળી ઉધરશ બેઠી એટલે વૃદ્ધે શરૂ કર્યું. "શું ઈશ્વર—મહર્ષિઓ ખોટું કહે છે! આપણા હિતમાંજ એ રાજી છે. ત્હારા ઐહિક જીવનનો વિચાર કર. કચેરીમાં લ્હડવામાં, એને નુકશાન કરવામાં કેટલા પૈસા ખોયા? કેટલો વખત બગાડયો? કેટલી ચિન્તા કરી? ત્હેનો વિચાર કર. આ બધું શા માટે! માત્ર અભિમાનને લીધેજ. "શું હું એમાને જઇ મળું? હું દીલગીરી બતાવું? શાન્ત ચિત્તે ધંધો રોજગાર કરવાને બદલે કચેરીમાં ધક્કા ખાવા, કલાર્ક, બેલીફોનાં અપમાન ખમવાં, સારાં લાગે છે! જ્યારથી લ્હડાઇ શરૂ થઇ ત્યારથી ખેતર, રોજગાર ઉપર ધ્યાન અપાતું નથી અને કમાઇ ઓછી થઇ ને ખરચ વધ્યું. માત્ર ઇશ્વરને ખાતર, વૈરવૃત્તિ શાન્ત કર. સ્નેહવૃત્તિ સતેજ કર. સ્નેહવૃત્તિની અદ્‌ભુત શક્તિ છે. મન સંતુષ્ટ રહેશે અને આનંદ અવિચ્છિન્ન રહેશે."

ગીરધરે ઉત્તરજ ન આપ્યો.

" ગીરધર ! સાંભળ ! આવો કયાંથી થયો ! હવે મ્હારા દિવસ ભરાઇ આવ્યા છે. જા કચેરીમાં જા અને વ્હાણું વાય તે પહેલાં બધી ગોઠવણ કર. આવતી કાલ ધનતેરશ છે. એ શુભદિવસે ખેમાને બોલાવી આપણે ત્યાં જમાડ, છોકરાંને પણ બોલાવ અને ટંટો પતાવ."

ગીરધરે નિશ્વાસ નાંખ્યો અને વિચાર્યું "મ્હારો પિતા ખરૂં કહે છે." એનું અંતઃકરણ કાંક હલકું થયું પણ લ્હડાઇ શી રીતે પતાવવી ત્હેની ત્હેને સુઝ ન પડી.

વૃદ્ધે ગીરધરના મનમાં શું થતું હતું તે જાણ્યું અને બોલ્યોઃ—" ગીરધર ! જા વિલમ્બ ન કર ! સળગતાં પહેલાં જ ઓલવ; નહિ તો આગ ભારે થઇ પડશે." વૃદ્ધ આગળ બોલવા જતો હતો ત્યાં સ્ત્રીમંડળ દાખલ થયું. ખેમાને શિક્ષા થઈ હતી ત્હેની ખબર એમને મળી હતી અને ઘરમાં આનંદ છવાયો હતો. ખેમાએ ઘર સળગાવવાની ધમકી આપી હતી તે સાંભળી હતી; ત્હેમાં ગામગપે વધારો કર્યો હતો અને ગીરધરના ઘરની સ્ત્રીઓએ ખેમાના કુટુમ્બ સાથે લ્હડાઇ માંડી હતી. ખેમાના છોકરાની વહુ કહેતી હતી કે ન્યાયાધીશ એમની તરફ છે. નિશાળ માસ્તર પાસે કલેકટરને અરજી કરાવી છે અને હવે કચેરીમાં જવું પડશે તો ગીરધરને સખત શિક્ષા થશે. ગીરધરે આ સાંભળ્યું, અને

ત્હેના વિચારો ફરી ગયા. "હવે સલાહ શી!" એમ થયું. ગીરધર ઉભો થયો, ઘર બ્હાર ગયો અને વાડામાં દાખલ થયો. કામ પુરૂ થયા પછી પાછો આવ્યો. લોકો સૂઇ જવાની તૈયારીમાં હતા; ગીરધરે ઢોરને ઘાસ નાંખી અને ઘરના બારણે સાંકળ વાસી. સાંકળ વાસતો હતો ત્યાં ખેમો કોઇની સાથે વાત કરતો હોય એમ લાગ્યું "ઠીક છે! હું જોઇ લઇશ! મારી ન નાખું તો મારૂ નામ ખેમો નહિ." આ શબ્દ સાંભળતાંજ ગીરધરનો વૈરાગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો. દૃઢતાથી માથું હલાવ્યું અને ઘરમાં દાખલ થયો. દીવો બળતો હતો; છોકરાંની વહુ એક બાજુ શીવતી હતી; અને ત્હેની સ્ત્રી રાંધતી હતી; મ્હોટો છોકરો ચોપડા તપાસતો હતો અને ન્હાનો છોકરો દીવેલના ઝાંખે દિવે વાંચતો હતો.

જો ખેમાનો કાંટો ન હોત તો ગીરધર સર્વ રીતે સુખી હતો. ગીરધરની શાન્તિ જતી રહી હતી;મગજ ઘૂમતું હતું; દુધ બીલાડી પી ગઇ માટે સ્ત્રી ઉપર ગુસ્સે થયો; પાટલો ઉભો મુકયો હતો તે માટે વહુને લ્હડયા; ખડીયો ઢોળાયો માટે છોકરાને લપડાક લગાવી દીધી અને હીસાબનું સરવૈયું હજી સૂધી કહાડયુ નહોતું માટે મ્હોટા છોકરાને પણ બે અક્ષર સંભળાવ્યા. ગીરધર ખાટલામાં પડયો; આકાશમાંના તારા ગણવા લાગ્યો; ટાઢા પવને, પડોશમાં થતાં

ભજને પણ ગીરધરનું મગજ શાન્ત ન કર્યું. ખેમાના છેલ્લા શબ્દે ત્હેના રૂવે રૂવે અગ્નિ સળગાવ્યો હતો. ગીરધરને આજ ખાવાનું પણ ન ભાવ્યું. બે કોળીયા ખાધા ન ખાધા કરી ઉભો થયો અને ઘર બ્હાર નિકળ્યો. મ્હોટા છોકરાએ કયાં જાઓછો એમ પૂછયું પણ ઉત્તર ન મળ્યો. ન્હાનો છોકરો ગામમાં ગયો. ગીરધર એકલો બ્હાર ઉભો રહ્યો અને ખેમાના શબ્દના ભણકારા કાનમાં વાગવા લાગ્યા.

" ખેમો મ્હારૂ ઘર બાળી પોતાનું શું થશે ત્હેની દરકાર નહિ રાખે; મ્હેં બહુ સંભાળ રાખી છે પણ છતાં પાછળથી વાડો કુદી સૂકી ઘાસ સળગાવી દે તો ! કોણે સળગાવ્યું તે શી રીતે સાબીત થાય ? જો હું પકડી શકું તોજ મજા પડે." એ વિચારમાં એટલો લીન થયો હતો કે ઘરમાં જવાને બદલે આગળ ચાલ્યો. "મ્હને પાછળ જવા દે, કોણ જાણે ત્યાં ભરાયો હોય તો !" એમ બોલી ગીરધર ઘરના પાછલા ભાગ તરફ વળ્યો ત્યાં દૂરથી કોઈને દોડી જતાં જોયો. ગીરધર શાન્ત ઉભો રહ્યો; લોક ઉંઘી ગયા હતા, પડોશના ઝાડમાં વખતોવખત પક્ષીઓનો ખખડાટ થતો હતો.

" એ તો બ્રાન્તિજ, કોઇ નથી." કહી ગીરધર ચોગરદમ જોવા લાગ્યો. ઘરના ખૂણા પાસે આવ્યો ત્યાં વાડામાં

કાંક ચળકાટ જોતાંજ ગીરધરનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું અને ત્યાં સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો. ધીરે રહીને જૂવે છે તો એક માણસ હાથમાં સળગતો પૂળો લઇ વાડામાંનું ઘાસ સળગાવતો હતો. આ નજરે પડતાં જ ગીરધર દોડયો. "પકડાયો છે! હું તેને પકડીશ." ગીરધર તે જગાએ પહોચે છે ત્યાંતો ભડકો થયો અને ત્હેના પ્રકાશમાં ખેમાને ઉભેલો જોયો. "આ ફેરી ત્હને જવા ન દઉં." પણ ગીરધરના આ શબ્દ સાંભળતાં જ ખેમો નાઠો. ગીરધરે ખેમાને ગળા આગળ પ્હેરણથી પકડયો પણ ખેમો જોર કરી છૂટી ગયો. ગીરધર દોડતાં પડયો અને 'ચોર' 'ચોર' ની બૂમ પાડી ઉભો થઈ ખેમાની પાછળ પડયો. ખેમો પોતાના ઘરના બારણા પાસે પહોચ્યો ત્યાં ગીરધર આવી પહોચ્યો અને જેવો ખેમાને પકડવા જાય છે ત્યાં ત્હેના માથા સાથે કાંક કઠણ વસ્તુ જોરથી અથડાઇ. ખેમાએ ત્યાં પડેલો લોખંડનો સળીઓ ઉપાડી ગીરધરના માથામાં માર્યો. ગીરધર પાછો હઠયો. ત્હેને તમ્મર આવ્યા અને એની આંખ આગળ અગ્નિ ઝરતો હોય એમ ભાસ્યું. જયારે કાંક ભાન આવ્યું ત્યારે ખેમો કે કોઇ ત્યાં નહોતું પણ ગીરધર એકલોજ હતો. પાછળ જુવે છે તો ધાંધાટ, બૂમાબૂમ થતી હતી. લોકો આમ તેમ દોડતા હતા; 'લ્હાય લ્હાય' ની ચીસો સંભળાતી. ગીરધરના પોતાના જ વાહાની ગંજી સળગાવી હતી અને ઘરનું છાપરૂં

અગ્નિએ ઝાલ્યું હતું; પવન સુસવાટાભર વાતો હતો અને ઘાસના તણખા ચોગરદમ ઉડી આસપાસના ઘરવાળાના હૃદયમાં ત્રાસ આપતા હતા. આ ભયાનક દેખાવથી ગીરધર નાશીપાસ થયો ને કપાળે હાથ દઇ બોલ્યો "હે પ્રભુ ! મ્હેં આ શું કર્યું ! ખેમાને પકડવાને બદલે એણે મુકેલું ઘાસનું પુળીયું જ ખેંચ્યું હત, તેજ વખતે ઓલવી નાંખ્યું હત તો કેવું સારૂં ?" એ આગળ બોલવા જતો હતો પણ બોલી જ શકયો નહિ. મ્હેણે દોડવાનો યત્ન કર્યો પણ મ્હેના પગ જ હાલ્યા નહિ. આકુળવ્યાકુળ થયો, માથું ભમવા લાગ્યું. છેવટે જયારે તે વાઠા તરફ ગયો ત્યારે ગંજીઓ બળી ગઇ હતી અને ઘરનાં બ્હારીબારણાં સળગતાં હતાં. તાપ એટલો સખ્ત લાગતો હતો કે ઘરનો સામાન, ઘરમાં માણસ હોય તો તે શી રીતે બચાવવાં મ્હેની સ્હમજણ પડી નાહુ. આખા ગામના લોક, પોલીસ હાજર થયા હતા, ઘરની આસપાસ ફરતાં હતાં, ધુળ, ઇંટ, નેવાં નાંખતાં હતાં પણ આગ કાબુમાં આવતી નહોતી. આડોશીપાડોશીઓ પોતપોતાનો સામાન લઇ જઈ ઠેકાણે કરવાની ભાંજગડમાં પડયા હતા. ધંધુકા જેવા ગામમાં બંબો હોયજ શાનો ? હોય તો મ્હેનો સામાન તૈયાર ન હોય; કાંતો નળી કાણી અથવા સંચામાં તેલ ન પુરાતું હોય એટલે સંચો ચાલતાં બે કલાક થાય. એ બધી સામગ્રી તૈયાર હોય ત્યારે પાણીના

વાંધા. કુવામાંથી પાણી કાઢે કયારે ને આગ હોલવે કયારે ! આ બધી અગવડને લીધે અને પવનના જોરે આગ ફેલાઇ; ખેમાનું ઘર પણ લગોલગ હોવાથી સળગ્યું; જયારે આગ બંધ થઇત્યારે આખી લાઇનમાંથી માત્ર છેવટનાં પાંચ ઘર બચ્યાં હતાં. ગીરધરના ઘરનો સર્વ સામાન બળીને ભસ્મ થયો હતો; ગીરધરના વૃદ્ધ પિતાને માંડમાંડ બચાવી લેવામાં આવ્યો હતો; સ્ત્રીછોકરાં સહીસલામત બ્હાર નિકળી ગયાં હતાં. ઢોરઢાંખર, લુગડાંલત્તા, પેટીપટારામાંથી કાંઇ બચ્યું નહિ.

ખેમાના ઘરમાંથી ઢોર અને મ્હોટો મ્હોટો જોખમનો સામાન ખસેડી શકાયો હતો। આગ આખી રાત ચાલી; ગીરધર તો બાઘાચકવા જેવો ઉભો રહયો હતો અને બબડતો હતો કે ! અરે ઇશ્વર ! આ શું થયું ! એક પુળીયું ખેંચી લીધું હત તો આ ભયંકર આગ ન થાત.” આ બોલે છે ત્યાં છાપરૂં પડયું; છાપરાના પડવાની સાથે ગીરધર અંદર ધસ્યો ને બળતી વળી ખેંચી કહાડી. ખેંચતાં ખેચતાં તાપથી ગુંગળાયો ને પડયો. ત્હેના છોકરાએ ત્હેને બ્હાર ઘસડી કાઢયો. ગીરધર સખ્ત દાઝયો હતો; હાથ બળી ગયો હતો; ગીરધરને બીલકુલ ભાન નહોતું. આ જોઇ લોક બોલી ઉઠયું “ બીચારો દુઃખથી ઘેલો થઇ ગયો છે.”

"માત્ર પુળીયું'જ ખેંચી લીધું હત તો !" આટલું જ ગીરધર બબડતો હતો. સ્હવારે મામલતદારનો સીપાઇ ગીરધરના ઘર પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો "ગીરધર ! ત્હારો બાપ મરવા પડયો છે અને ત્હને બોલાવે છે."

ગીરધર બધું વિસરી ગયો હતો ત્યાં બાપ કયાંથી સાંભરે !

"મ્હારા પિતા ! કયાં છે ! કોને બોલાવે છે ?"

"ત્હને બોલાવે છે ! તે મરવા પડયો છે ?"

સીપાઇની સાથે ગીરધર ગયો. ગીરધરના પિતાને જે વખતે સળગતા ઘરમાંથી કાઢવામાં આવ્યો તે વખતે તે સ્હેજ દાઝયો હતો અને દૂરના એક ઝુપડાંમાં લઇ જવામાં આવ્યો હતો.

જ્યારે ગીરધર તે ઝુપડામાં દાખલ થયો ત્યારે પોતાના કુટુમ્બ સિવાય કોઇ નહોતું. બીજાં હજી આગ પાસેજ હતાં. ગીરધરના પિતાના હાથમાં માળા હતી અને એની આંખો બારણા તરફ હતી. છોકરાના દાખલ થવાની સાથે જ ગીરધરની માતાએ ડોસાની પાસે આવી ગીરધરના આવ્યાની ખબર આપી.

"ગીરધર! મ્હેં ત્હને શું કહ્યું હતું? આટલાં બધાં ઘર કોણે બાળ્યાં?"

"બેમાએ! મ્હેં એને પકડયો હતો. ઘાસનું સળગતું પુળીયું લઇ સળગાવતાં મ્હેં જોયો હતો. બેમાને પકડી મારવાને બદલે સળગતું પુળીયું જ ખેંચી લઇ ઓલવી નાંખ્યું હત તો આમાંનું કાંઇજ થાત નહિ."

"ગીરધર! મરૂં છું! તું પણ એક દિવસ મરીશ! બોલ, વાંક કોનો હતો?"

ગીરધર ટગર ટગર જોવા લાગ્યો પણ કાંઇ બોલી શક્યો નહિ.

"ઇશ્વરને સંભારી બોલ. વાંક કોનો હતો? મ્હેં ત્હને શું કહ્યું હતું?"

ગીરધર અત્યારે પોતાની સ્થિતિ સમજ્યો અને એક ગાઢ નિશ્વાસ નાંખી બોલ્યો

"હે પિતા! બધો દોષ મ્હારો છે!" આટલું બોલી ગીરધર પોતાના પિતાને પગે પડયો અને બોલ્યો

" વ્હાલા પિતા ! ક્ષમા કરો ! ઇશ્વરનો મહાન્ અપરાધ કર્યો છે."

તે વૃદ્ધથી કાંઇ બોલાયું નહિ. માત્ર 'રામ રામ' ના શબ્દજ સંભળાયા. અંતે બોલ્યો " ઇશ્વરનો ઉપકાર માનું છું." આટલું બોલી ગીરધરના સ્હામું જોઇ રહ્યો.

" ગીરધર ! સાંભળ ! હવે તું શું કરીશ !"

ગીરધર રોતો રોતો બોલ્યો " હું કાંઇ જાણતો નથી. હવે હું શું કરીશ !"

તે વૃદ્ધ આંખો મીચી પડયો રહ્યો અને જોર ભેગું કરતો હોય તેમ યત્ન કરવા લાગ્યો. ગીરધરને પાસે બોલાવી કહ્યું. " જો તું ઇશ્વરને ચાહીશ, એની ઇચ્છા મુજબ વર્તીશ, સ્નેહ એજ ઇશ્વર છે એમ સ્હમજીશ, સ્નેહી પ્રત્યે એવો જ સ્નેહ રાખીશ, વસ્તુ માત્ર ઉપર પ્રેમ રાખીશ, તો જ ત્હારૂં કલ્યાણ થશે." આટલું બોલી શાન્ત થયો. વળી થોડીવારે બોલ્યો "ગીરધર ! કોણે આગ લગાડી તે સંભારીશ નહિ. થતાં થતાં જે થયું તે ખરૂં. જો તું બીજાના ગુન્હા માફ કરીશ તો જ ઇશ્વર ત્હારા ગુન્હા માફ કરશે." આટલું બોલી માળા ફેરવતાં ફેરવતાં તે વૃદ્ધે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો.

ગીરધરે આગની વાત કોઇને કહી નહિ. તેથી કોઇએ વાત જાણી નહિ. ખેમા પ્રત્યેના વૈરનો નાશ થયો. ખેમો બ્હીતો કે ગીરધર ફરીઆદ કરશે પણ જ્યારે એમાંનું કાંઇ થયું નહિ ત્યારે ખેમો પણ શાન્ત થયો. એક બીજા મળવા લાગ્યા. એમના કુટુંબમાં પણ સ્નેહ થવા લાગ્યો. નવાં ઘર બંધાયાં ત્હેમાં સાથે જ રહેતા હતા. ગીરધરને પોતાના પિતાના શબ્દો સાંભરતા હતા. અગ્નિ સળગે તે પહેલાં જ ઓલવવો અને સ્નેહ એજ સર્વ સુખનું સાધન છે’ એ એનાં સૂત્ર હતાં.

દશાડાના દાદુભા.

વિરમગામ પાસે કાઠીયાવાડ એજન્સીના હાથ તળે દશાડાનો તાલુકો છે. દશાડાના જાગીરદાર મલેક જાતના મુસલમાન છે. "દશાડા દફ્તરમાં નહિ !" એ કહેવતથી દશાડા વધારે પ્રખ્યાત છે. આ ગામમાં દાદુભા નામનો એક ગરાશીયો રહેતો હતો. જૂના વખતમાં તરવારનો ઉપયોગ કરી ગરાસ મેળવેલો અને વફાદારી–નેકીથી બે પૈસા ભેગા કરેલા. દાદુભાને કસુંબાનું વ્યસન હતું, બાકી અફીણ, દારૂને અડકતા નહી. કસુંબો તે પણ ગરાસીયાની આબરૂએ સવારે દાયરામાં લે એજ, બાકી નહિ. ખેતર વગેરે ઉપર જાતેજ દેખરેખ રાખતા હતા અને સાધુ–ફકીર કે અભ્યાગત એમને બારણેથી ભૂખ્યો જતો નહિ. એમને ત્યાં નોકર તરીકે રહેવાને પણ હરીફાઇ થતી. છપનીયામાં ઘણા રાંકાને અન્નપાણી–પેટીયાની બોલીયે રાખ્યા હતા અને આવા પાંચપચીસ રાંકા અત્યારે લાલબૂમ થયા હતા. બધાની પાસે સૌ સૌને લાયક મહેનત કરાવતા પણ ખાવાપીવા માટે કોઇપણ તરેહનો વાંધો નહોતો. રાત્રે કામથી પરવારી બધા

નોકરો ડેલીમાં ભેગા થતા ત્યારે દાદુભાનાં વખાણુ ચાલતાં. "ખરેખર આપણા શેઠ જેવો શેઠ થયો નથી ને થવાનો નથી. બીજા શેઠની માફક પોતાને ખાવાનું જુદું અને આપણને જુદું એવું તો જોયુંજ નથી. કેટલેક ઠેકાણેતો ખાધેલું આપે છે, જાણે નોકરો ઢોર હોય નહી! ન્યાતોમાં તો છંડામણ ભેગું કરી નોકરો માટે રાખે છે. જે આપણા શેઠ ખાય તેજ આપણને ખાવા મળે છે. ધોતીયાં–લુગડાં પણ વખતો વખત સંભારીને આપે છે; નહિકે બીજે ઠેકાણે બનેછે તેમ પંદરવાર "સાહેબ લુગડાં?" કહીયે ત્યારે એકવાર બબડતા ફફડતા આપે. વાર તહેવારે બે પૈસાની આશા પણ ખરી. શેઠાણી પણ એવાંજ સારાં. કામથી પરવારી સુતા કે "રામા! સૂતો છે શું! ઘરમાં કામ નથી. ચાલ પાણી લાવ! ભાઇને રમાડ!" એમ કહી આખો દીવસ ને રાત હેરાન કરે એમ અહીં નથી. હા! કામતો કરાવેજસ્તો! કાંઇ મફત ખવડાવે! પણ કામ કર્યું કે બસ આપણા ઉપર ચારે હાથ. આપણે દાનત સાફ રાખીયે તો પછી કાંઇ ફિકર નહી. જાણે ઘર." આ પ્રમાણે નોકરો અંદર અંદર વાતો કરતા હતા. ત્હેમાં એક રણછોડીયો કરી એક જુવાન નોકર હતો. એનામાં અક્કલતો કોડીની હતી પણ લુચ્ચો હતો. શેઠ બ્હાર જાય ત્યારે કોઇ ન દેખે તેમ ચાહ પાણી કરતો. વખત બેવખત દાણા વેચી આવતો અને માથે તેલ પણ નાંખતો. એના હૃદયમાં સેતાન પાપવૃત્તિએ

વાસો કર્યો હતો—કળજુગ હળાહળ દાખલ થયો હતો. દાદુભા તરફ આટલો ભાવ એનાથી ખમી શકાયો નહી અને સેતાને રણછોડના ઉપર સામ્રાજ્ય સત્તા મેળવી. એક દિવસ સાંજના રોજની માફક નોકરો ડેલીમાં બેઠા હતા. હોકા ચલમ ચાલતા હતા ને વાતમાં ને વાતમાં દાદુભાનાં વખાણ થતાં હતાં તે રણછોડીયાથી સહન થઇ શકયાં નહી. તે એકદમ બોલી ઉઠયો. "શેઠનાં આટલાં બધાં વખાણ શાં કરવાં? એવા તે શેઠ શા સારા છે! કાંઇ પરમેશ્વર છે? શેઠ રાજી રહે એમાં શી નવાઇ! કહ્યું કામ કરીયે તો તો કપાતર હોય તે એ રાજી રહે! એના હુકમ પ્રમાણે કામ કરીયે છીએ ને એ જેથી રાજી રહે એમ કરવા મહેનત કરીયે છીએ, પાણી માગે તો દુધ લઇ ઉભા રહીએ છીએ, રાત દિવસ ઉજાગરો વેઠીયે છીએ, એમના સૂતા પછી સૂઇએ છીએ, એમના ખાધા પછી ખાઇએ છીએ, એમને જોયતી વસ્તુ લાવી રાખીયે છીએ, પગચંપી કરીયે છીએ, ઘર સંભાળીયે છીએ પછી બીજું શું જોઇએ! આટલું આટલું ગદ્ધાવૈત્રુ કરીયે પછી એ રાજી ન રહે! પછીતો શેઠ સારો રહેજને! સારો છે કે ખોટો તેતો ત્હેનો હુકમ ન માનીયે ને રહીડવીએ ત્યારે જણાય. ત્યારે બીજા શેઠ કરે તેમ એ પણ દંડ કરે, મારે ને કનડે, બીજાનામાં ને આનામાં ફેર શો છે તે ત્હમે રોજને રોજ વખાણ કર્યા કરો છો!" "આપણો

શેઠ બીજા જેવા છેજ નહિ; દાદુભા તે દાદુભાજ છે" એમ બીજા નોકરો એક સામટા બોલ્યા. વાતવાતમાં મમત ઉપર વાત આવી ને શરત મારવાનો વખત આવ્યો. રણછોડીયાએ કહ્યું કે "જો હું દાદુભાને ગુસ્સે થયેલા ન દેખાડું તો હું આખા વરસનો પગાર હારૂં ને જો ગુસ્સે થાય તો ત્હમે બધાએ મ્હને આખો પગાર આપવો! કેમ શું કહોછો!" બધા નોકરોએ કબૂલ કર્યું. એટલુંજ નહિ પણ જો શેઠ ગુસ્સે થઇ રણછોડીયાને કાઢી મૂકે તો પોતે પણ જવું એવો ઠરાવ કર્યો.

રણછોડીયાને સાંજના ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘેટાંને ચારો નાંખવા ને પાણી પીવડાવવાનું કામ સોંપ્યું હતું. રોજના નિયમ પ્રમાણે રણછોડીયો ઢોરને પાણી પીવડાવવા લઇ ગયો. જતાં જતાં આંખના અણસારાથી બીજા નોકરોને જણાવ્યું કે "આજ શેઠની મજા જોજો." આજ નોકરો કામ કરતા હતા પણ ધ્યાન રણછોડીઆ તરફ હતું. "શું થશે! અલ્યા રણછોડ કયાં છે?" એમ અંદર અંદર પૂછતા હતા. રણછોડીયો ઢોરને પાણી પાઇ આવ્યો ને વાડામાં ગાય ભેંસ બાંધ્યાં. ઘેટાં બકરાં બહાર ઉભાં હતાં ત્યાં દાદુભા આવી ચડયા. આજ દાદુભાની સાથે બે ચાર ગરાસીયા હતા. બીજા નોકરો કામ કરતા હતા પણ વારે વારે રણછોડીયાની ખબર કાઢી જતા હતા. દાદુભા પોતાના મહેમાનને "આ કાબરી

ગાય દસશેર દુધ આપે છે. આ 'જમખુડી' પંદરશેર આપે છે. આ ભૂરકી ભેંશ અધમણુ આપે છે. આ હાથણી ગાયના બસે રૂપીઆ પડયા હતા." એમ બતાવતો બતાવતો ઘેટાના ટોળા પાસે આવ્યો. દાદુભાએ વાત શરૂ કરી કે "કેસરીસીંગજી ! આ બધાં મેઢાં મ્હને બહુ વ્હાલાં છે પણ તેમાં એ વાંકડીયા શીંગડાવાળું પેલુ ઘેટું મારા સાસ પ્રાણુ છે." એમ કહી દાદુભા એ ઘેટાને લેવા ગયા ત્યાં કેસરીસીંગની તરવાર હેઠળ પડી તેથી બ્હીને ઘેટાંનું ટોળું દોડવા લાગ્યું. દાદુભા જાતે પાછળ દોડયા પણ ઘેટું પકડાયું નહી એટલે રણુછોડીયાને તે ઘેટુ પકડી લાવવા કહ્યું, રણુછોડીઓ ન થાય ભૂંડો તે હોંકારો પાડતો ઘેટાના ટોળામાં પેઠો. હોંકારાથી ગભરાઇને ઘેટાં નાસવા લાગ્યાં. આથી વાંકડીયા સીંગડાવાળું ઘેટું હાથમાં આવ્યું નહી ને કેસરીસીંગને બતાવાયું નહી તેથી દાદુભા જરાક દીલગીર થયા ને બોલ્યા "રણુછોડ! જરા સાંસ્તો રહી પકડને ! કેસરીસીંગજીને જોવું છે !"

રણુછોડીયાને રીસ ચડી. રણુછોડીયાએ રીસ ચડાવી દોડતા જઇ વાંકડીયા સીંગડાવાળા ઘેટાને ચામડીથી ઉંચું કર્યું ને એક પગ ઝાલી લાકડાનો કકડો ફેંકે તેમ આંચકો મારી દાદુભા ને કેસરીસંગની વચમાં ફેંકયું, બીજા નોકરો તો આભાજ બની જોતા હતા. ઘેટું બીચારૂં બેંબે કરતું પડયું.

પણ તેનો એક પગ ભાગી ગયો. રણુછોડીયાએ વળી તે ઘે-ટાને બીજા પગે ઉંચુ કર્યું ને ' આ ઘેટું ' કહી હલાવી નાં-ખ્યું. કેસરીસીંગ સાથે આવેલા ગરાસીયા ને નોકરોતો ત્રા-સી ગયા. દાદુભાના મ્હો ઉપર ક્રોધ છવાયો. આંખો રાતી થઇ ગઇ. માથું નીચું નમાવ્યું. નિશ્વાસ નાંખ્યો. પણ એક શબ્દ મ્હોમાંથી નીકળ્યો નહિ. નોકરો તો "હમણા રણુછો-ડીયાના બાર વાગ્યા " શું થશે એ જોતા ઉભાજ રહ્યા. દા-દુભા અત્યાર સૂધી મુગા હતા. જાણે શરીર ઉપર કાંઇ પ-ડયું હોય તે ખંખેરી નાખે તેમ શરીર હલાવી ઉંચું જોયું. આકાશ તરફ દષ્ટિ કરી. મ્હો ઉપરથી ક્રોધની સર્વ નિશાની-ઓ જતી રહી. ભવાં ચડી ગયાં હતાં તે ઉતર્યાં ને રણુછો-ડીયા તરફ નજર ફેરવી ગંભીરપણે કહ્યું.

" રણુછોડ ! રણુછોડ ! ત્હારા સેતાન શેઠે ત્હને મ્હને ગુસ્સો કરવા ઉશ્કેર્યો લાગે છે પણ મ્હારો શેઠ—મ્હારો પ્રભુ ત્હારા સેતાનથી વધારે જોરવાળો ઠર્યો છે. હું ત્હારા ઉપર જરાયે ગુસ્સે થયો નથી પણ ત્હારા સેતાનને હવે હું ચીડવીશ. હું ચીડાઇ ત્હને શિક્ષા કરીશ ને ત્હને છુટો કરીશ એમ તું ધારેછે.પણ ત્હને જરાયે શિક્ષા કરવાનો નથી ને ચ્હીડાવાનો નથી. આજથી જ ત્હને રાજી ખુશીથી બીજે જવા સ્વતંત્રતા

છે. આ હ્હારો આખા વર્ષનો પગાર. ઉપરાંત પચીસ રૂપીયા ઇનામ."

બધા નોકરો, કેસરીસીંગ તો દાદુભાની શાન્તિથી અચંબોજ પામ્યા અને રણછોડીયો–પતરાજી રણછોડીયો પશ્ચાતાપથી નરમ ઘેંસ બની ગયો ને બબડયો "ખરેખર પાપી ફસાવવાને બહુ ફાંફાં મારે છે પણ સારા માણસો સહન કરવાજ સરજાયેલા છે."

છગન મોદી.

સાણંદમાં છગન મોદીને એક ઘર ને બે દુકાનો હતી. ઘી દાણા અને પરચુરણ સામાન વિરમગામ કે અમદાવાદથી લઇ આવતો અને વેચતો. નાના ગામમાં આવી દુકાનોમાં સારો વકરો થાય છે ને તેમાં માલ સારો અને જીભ મીઠી રાખે તો પછી બે પૈસા સહેલાઇથી કમાય. છગનનો બાપ બે પૈસા મુકી ગયો હતો એટલે અને છગન એકનો એક છોકરો હોવાથી નાનપણમાં બહુ લાડમાં ઉછર્યો હતો. સાણંદમાંજ ગુજરાતી પુરૂં કરી ઇંગ્રેજી થોડુ ઘણું શિખ્યો હતો. સાણંદ દરબારના બે ચાર ખવાસોની સોબતથી છગનને પીઠામાં જવાની ટેવ પડી હતી અને જયારે એમની સોબતમાં જતો ત્યારે એટલો દારૂ પીતો કે ઘેર આવતાં બૂમાબૂમ અને તોફાન કરી મૂકતો. પણ એના પિતાના ગુજરી જવાથી દુકાનનું કામ માથે પડયું અને એને બાયડી સારી મળી હતી એટલે દારૂનું વ્યસન ઓછું થયું; તો પણ કોઇ કોઇ વાર મધરાતે લટ્ટુથઇ આવતો .

એક દિવસ છગન મોદી અમદાવાદ જવા તૈયાર થયો; પચુસણુ આવ્યાં હતાં. હઠીશંગની વાડીમાં સમતશેખરનો દેખાવ થવાનો હતો અને કેટલોક સામાન અમદાવાદથી લાવવાનો પણ હતો. આથી ગાડું જોડી અમદાવાદ જવા નિકળ્યો. નિકળતાં પહેલાં પોતાની બાયડીની રજા લેવા આવ્યો. નિખાલસ પણ વ્હાલસોઇ પુરી કહેવા લાગી—"આજ ન જશો ! મ્હને રાતે ત્હમારે માટે બહુ ખરાબ સ્વપ્નું આવ્યું હતું."

છગન એકદમ હસી પડયો—તું તો મૂર્ખી જ રહી ! ત્હને એવો વ્હેમ છે કે હું પીઠામાં જઇશ.

પુરી—તે કાંઇ હું ન સમજું. સ્વપ્નામાં મ્હેં ત્હમને દુઃખી થતા જોયા છે માટે નહિ જવા દઉ—ત્હમે આવ્યા ત્યારે ત્હમારા માથાના વાળ ધોળી પૂણી જેવા થઇ ગયેલા જોયા એ અપશકુન કહેવાય.

છગન મોદી હસતાં હસતાં બોલ્યો—જા જા. ત્હારી તો અક્કલ મારી ગઇ છે. એ તો શુકન કહેવાય. જોજે તો ખરી આજ વકરો સારો થશે ને ત્હારે માટે એક મજાની સાડી લેતો આવીશ.

પુરી ને ગમ્યું તો નહિ; પરંતુ કમને રજા આપી ને છગન મોદીનું ગાડું અમદાવાદ ભણી ચાલ્યું.

માદલપુર આવ્યું ને થાક ખાવા ગાડું છોડયું ત્યાં કુવાના થાળા પાસે એક બીજા વ્હેપારીનું ગાડું છૂટયું હતું. આ વ્હેપારી વીરમગામનો હતો ને તે પણ અમદાવાદ જતો હતો. બન્ને એક બીજાને નામે ઓલખતા હતા ત્યાં અચાનક ભેટો થયો એટલે બન્ને જણાયે નાસ્તો સાથેજ કર્યો. પેલો વ્હેપારી બીજા એકાદ બે ગાડાની રાહ જોતો હતો એટલે છગન મોદી પરવારી ત્યાં સામી દુકાનેથી બીડી પાન સોપારી લઇ ગાડું જોડી શહેર તરફ ચાલ્યો.

અમદાવાદ આવ્યું. ભદ્રમાં કિલ્લા પાસે કોટની રાંગે ગાડું છોડયું. ગાડામાંથી ઘાસના પુળા કાઢી સળગાવી ઘડુલો મૂકી દીધી અને હોકો સળગાવ્યો. હોકો ગગડાવતાં એકાદ બે ભજીનીયાં લલકાર્યાં. બીજે દિવસ સવારના ચાર વાગતાં વહેલાં બે ત્રણ પોલીસ સીપાઇઓ અને ઘોડાપર બેઠેલો અમલદાર છગન મોદીનો જ્યાં પડાવ હતો ત્યાં આવી પહોચ્યા; “કેમ આવ્યા છો! કયાંથી આવ્યા છો!” ના સવાલના ઉત્તરમાં છગન મોદીએ બધી હકીકત કહી અને “સાહેબ ! હોકો પીશો ! બીડી લેશો ! ” નો વિવેક કર્યો. પેલા અમલદારે કાંઇપણ ધ્યાન ન આપતાં “ ગઇ કાલ સાંજના સુમારે કયાં હતા ? ત્હમારી સાથે કોઇ બીજો વ્હેપારી હતો? ત્હમે બન્ને સાથે કેમ ન આવ્યા ? એને જણાવ્યા વિના ત્હમે કેમ આવતા રહ્યા ? ” એમ એક પછી એક પ્રશ્નો પૂછવા માંડયા.

" સાહેબ ! મારી સાથે કોઈ વેપારી નહોતો પણ માદલપુરની હદમાં કુવા પાસે એક ગાડુ પડયું હતું. એ શેઠ વીરમગામના હતા. અમે બેએ સાથે જ નાસ્તો કર્યો હતો. એ બીજા ગાડાની વાટ જોતા હતા એટલે હું આગળ આવ્યો. એ શેઠ જરાક બ્હાર ગયા હતા એટલે હું કહેવા રહ્યો નહી. પણ આવા આવા સવાલ પૂછવાનું શું કારણ છે ? હું કાંઇ ચોર લુંટારો તો નથી ને ? હું સાણંદનો જાણીતો મોદી છું ને રોજગારને અંગે અહીં આવ્યો છું."

અમલદાર—તે હશે ! હું પોલીસ ઇન્સ્પેકટર છું. જે વેપારીની ત્હમે વાત કરોછો તે વેપારીનું તેજ કુવાની પાસે ખૂન થયું છે. ત્હમારી ઝડતી લેવી જોઇશે.

ખૂલ્લો રસ્તો, નદીએ જતા લોકોની આવજાવ શરૂ થઇ હતી, અને પોલીસનું ધાંધળ, એટલે લોકોનો જમાવ જોત જોતામાં થઇ ગયો, પરન્તુ જયાં ઝડતીની વાત આવી એટલે પંચમાં રોકશે માની લોકો વિખરાવા લાગ્યા. છતાં બેચાર ને ઉભા રહેવું પડયું ને છગન મોદીના સામાનની ઝડતી શરૂ થઇ. એક પોટલીમાંથી છેક નીચેના ભાગમાંથી લોહીથી ખરડાયેલી છરી નીકળી. છરીને લીધે એકાદ ધોતીયું પણ લોહીવાળુ થયું હતું.

આ શું ? આ છરી કોની ? લોકોમાં ત્રાસ ગભરાટ ફેલાયો. જે કોઇ અત્યાર સૂધી પોલીસના જુલમની અને છગન મોદીને નાહક સતાવે છે ત્હેની બૂમ પાડતા હતા તેઓ છગનમોદી તરફ તિરસ્કાર બતાવવા લાગ્યા. બિચારો છગન મોદીતો આભોજ બની ગયો. અમલદારે પુરદમામથી પૂછ્યું "બોલ ! આ છરી કયાંથી? અને આ લોહી શું?" છગને બો-લવાનાં ફાંફાં તો માર્યાં પણ તફફ થઇ ગયું. " હું કાંઇ જા-ણુતો નથી ભઈસાબ " એટલું બોલી પગે પડયો.

અમલદાર—"ચાલ ! ઉઠ ! ઢાંગ ન કર. વીરમગામના વ્હેપારીને ત્હારી પછી કોઇ મળ્યું નથી એ અમને તપાસ કરતાં જણાયું છે અને કુવાના થાળા પાસેજ ખૂન થયું છે. પાસે કોઇજ નહોતું, બળદ ને ગાડુ એટલુંજ. બીડીવાળાની દુકાન ગામની હદમાં છે ને કુવો તો દૂર છે ત્યાં આ છરી લોહી ને ત્હારી શિકલજ કહી આપે છે કે ત્હેં ખુન કર્યું છે. શાવક થઇ કામતો સારૂં કર્યું ! હવે તૈયાર થાઓ ફાંસી ને લાકડે ચ્હડવા ! બોલ હવે ! ત્હેં કેવી રીતે અને શા માટે ખૂન કર્યું ? કેટલી મિલ્કત ઉઠાવી લાવ્યો છુ ? "

લોકોના ગણગણાટ, અમલદારના રોફ અને ફાંસી-ની બ્હીકે છગન મોદી ઢીલો ઢબ થઇ ગયો હતો. ત્હેના મ્હો ઉપરનું લોહી ઉડી ગયું હતું. છતાં હિમત રાખી બો-

હ્યો—" ભાઇ સાહેબ ! હું સાચુંજ કહુંછું. મ્હેં ખૂન કર્યું નથી. હું કાંઈજ જાણુતો નથી. મ્હારી પાસે મ્હારાજ પાંચસો રૂપીઆ છે. મ્હારી બાયડી માટે એક કંઠી ને સાડી લાવવી છે તે માલના પૈસા છે." આટલુ બોલતાં બોલતાં છગન મોદી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો.

અમલદાર—નાયક ! "આને બાંધી એનાજ ગાડામાં નાંખી થાણામાં લઇ જાવ." સીપાઇઓને હુકમ મળતાંજ પાસેની ચોકીમાંથી હાથકડી લાવી હાથ કડી લગાવીને ગાડામાં સામાન નાંખી લઇ ગયા. કાચી જેલમાં નાખ્યો. સાણુંદમાં છગન મોદીની ચાલચલગત માટે તપાસ કરતાં લોકો એ જણાવ્યું કે કોઇ કોઇવાર દારૂ પીતો અને ખરાબ માણુસોની સોબતમાં દેખાતો પણ બીજી રીતે છગન મોદીમાં કવાણો નહોતો. કેસ ચાલ્યો ને એટલું સાબીત થયું કે છગન મોદીએજ ખૂન કર્યું હોવું જોઇએ. ખૂન વખતે બીજું કોઇ હાજર ન હોવાથી ફાંસીની સજા ન થતાં દેશ નિકાલની સજા કરવામાં આવી.

ગરીબ બીચારી પુરીના તો હોંસકોશ ઉડી ગયા. પોતે નિરાધાર થઇ પડી. છોકરાં નાનાં; એકતો છેક ધાવણું હતું. એ બધાંને લઈ બિચારી પુરી પોતાના ધણીને મળવા અમદાવાદ આવી, કંઇ કંઇ વગ લગાવી અને ખરચ કર્યું

ત્યારે જેલમાં અડધો કલાક મળવાની રજા મળી. કેદીનાં લુગડાં ને પગમાં બેડીઓ નાંખેલી એવા ધણીને જોતાંજ નિર્દોષ પુરીનું હૈયું હાથમાં ન રહ્યું. તે રોઇ પડી. બેભાન થઈ પડી. થોડીવારે ભાન આવ્યું એટલે છોકરાંને સોડમાં લઇ, છગન પાસે આવીને ઘરની હકીકત કહી અને શું થયું તે પૂછ્યું. " હવે શું થશે ? "

" માત્ર અપીલ કરવી ! એક નિર્દોષ માણસ માર્યો જાય છે ! "

" આપણા ગામના વકીલની સલાહ લઈ મુંબાઇની કોરટમાં અરજી કરી હતી, પણ ના આવી."

છગન મુગોજ રહ્યો. ત્હેની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં.

પુરી—"ત્હમે મ્હારૂં માન્યું નહિ. મ્હને હસી કાઢી ! શું મારૂં સ્વપ્નું ખોટું ? ત્હમે તે દિવસ નિકળ્યા ન હોત તો કેવું સારૂં ? " પુરી છગનની પાસે જઇ ને ત્હેને માથે હાથ ફેરવી બોલી. " પણ ! ત્હમે મ્હને સાચે સાચું નહિ કહો ? ત્હમે એ કામ કર્યું છે ? "

"પુરી ! પુરી ! શું તું પણ મ્હારા ઉપર વ્હેમ લાવે છે !" એટલુ બોલી મ્હો ઢાંકી છગન ખબૂ રોયો. એટલામાં પહેરે-

ગીરે આવી છૂટા પડવાનો હુકમ કીધો. છગન રોતાં રોતાં પુરી સામું જોઇ જ રહ્યો. પુરી રોતાં છોકરાંને ઘસડતી, વારંવાર પાછળ જોતી ચાલી ગઇ.

છગનમોદી એકલો પડયો ત્યારે વિચાર કરવા લાગ્યો. "અરેઅરે ! મ્હારી બાયડી પણ મ્હારા ઉપર વ્હેમ આણે છે ! બસ એતો એજ. પ્રભુ સાચી વાત શી છે તે જાણે છે. માત્ર એના ઉપરજ વિશ્વાસ રાખવો અને એજ દયા કરશે. બીજા કોઇ ઉપર આધાર રાખવો નિરર્થક છે. તે દિવસથી છગનમોદીએ છૂટવાનાં ફાંફાં મારવાં મૂકી દીધાં ને આખો દિવસ ભજન કિર્તનમાંજ ગાળતો. કાળે પાણી જનારા દસ બાર કેદી થયા એટલે છગનમોદીને અમદાવાદથી આન્ડામાન-પોર્ટબ્લેર લઇ ગયા. ત્યાં દસબાર વર્ષ થઇ ગયાં. માથાના વાળ ધોળા થઇ ગયા. મ્હોં ઉપર આનંદ તો દેખાતોજ નહિ. વાંકો વળી ગયો હતો. બહુ ચલાતું નહિ. બહુ બોલતો નહિ. હસતો નહી. માત્ર પ્રભુની માળા અને ભજનજ કરતો. કેદખાનાના બાર વર્ષમાં શેતરંજીઓ બનાવતાં શિખતો હતો. કેદખાનામાં ત્હેને 'આનંદઘન મુનીનાં પદો'-નું પુસ્તક તેની ઇચ્છા પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું હતું અને અજવાળુ હોય ત્યાં સૂધી નવરો પડતાં વાંચતો. કેટલાક દિવસ પછી ઘણુંખરાં પદો મોઢે થઇ ગયાં અને કામ કરતાં

કરતાં મીઠા સુર, હલક અને રહસ્ય સમજી ગાતો ત્યારે બીજા કેદીઓ ઉપર જાદુઇ અસર થતી. કેદખાનાના અમલદારો, સિપાઇઓમાં તેના વર્તનથી, સ્વભાવથી અને તેનાં પદોથી એટલોતો પ્રિય થઇ પડયો હતો કે સર્વે ત્હેને માન આપતા અને 'છગન ભગત' કહી બોલાવતા. કેદીઓને ઉપરી અમલદારને કહેવું હોયતો તે કામ છગન ભગતનું; અંદર અંદર તકરાર પડે તે પતાવવાનું કામ પણ છગન ભગતનુંજ. વર્ષોનાં વર્ષો વીતિ ગયાં પણ ઘર તરફના કાંઇજ ખબર ન આવ્યા. બાપડાં છોકરાં જીવે છે કે કેમ તેની ખબર છગન ભગતને મળતી નહિ.

એક દિવસ નવા કેદીઓનું ટોળું આવ્યું ને સાંજના નવા જુનાનો અખાડો જામ્યો. કયાંના ? કઇ ન્યાતના ? શા ગુન્હા માટે શિક્ષા થઇ ? ની પૂછપાછ ચાલી. છગન ભગત હાથમાં માળા લઇ સાંભળતો હતો. નવા કેદીઓમાં એક સાઠ વર્ષનો પણ કદાવર ને ઉંચો ગુજરાતી હતો, તે પોતાની કથા કહેતો હતો.

" ભાઇઓ ! મ્હેં બીજું કાંઇજ કર્યું નહોતું. હું સાણંદથી અમદાવાદ પગરસ્તે આવતો હતો. ત્યાં ગામ બ્હાર ચોતરા પાસે એક ઘોડો સામાન સાથે ઉભો હતો. એ ઘોડો પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનો હતો એમ પછીથી

ખબર મળી. એ ઘોડો મ્હેં લઇ તેના ઉપર સ્વારી કરી હું ચાલ્યો. એ ઘોડો ચોરવાની દાનત નહોતી. અમદાવાદ જઇ છૂટો મૂકી દેત. પરંતુ પોલીસે તો મ્હારા ઉપર ચોરી ઠરાવી. બેચાર વાર પાંચ પાંચ વર્ષ જેલમાં રહી આવ્યો છું. ખરી વાતતો એમ છે કે મ્હેં એક કામ કર્યું છે જેને માટે મ્હને શિક્ષા થવી જોઇએ અને જે માટે મ્હારે ઘણા વર્ષ પહેલાં અહીં આવવું જોઇએ તે કોઇ જાણતું નથી. અને આ ઘો-ડાની ચોરી માટે અહીં મોકલ્યો. કેવું અંધેર ! વળી એક વખત આવેલો પણ હું-પોલ થયેલો. ”

કોઇકે પૂછ્યું. “ ત્હમે કયા ગામના ! ”

“ આણંદ પાસે ગોધાવીના. ” મ્હારૂં નામ હઠીસીંગ. છગન ભગતને પોતાના–પડોશના ગામનું નામ સાંભળતાં દેશ બઇરાં છોકરાં સાંભરી આવ્યાં. તે બોલી ઉઠ્યો. “હેં ! હઠીસીંગ ! આણંદના છગનમોદીનું નામ સાંભળ્યું છે ? એના બઇરાં છોકરાં કેમ છે ?

હઠીસીંગ–“હા ! સારી રીતે ઓળખું છું. છગનમોદી ને તો કાળેપાણી મોકલ્યો હતો. એ આ કેદખાનામાં છે કે બીજા, ને તે જીવે છે કે મરી ગયો છે તે ખબર નથી પણ કુટુમ્બ સુખી છે. પણ કાકા ! ત્હમે અહીં કયાંથી ? ”

છગન ભગતને વધુ કહેવું ન ગમ્યું. માત્ર નિશ્વાસ મૂકયો ને બોલ્યો "મ્હારાં પાપને લીધે છેલ્લા વીસ વર્ષથી અહીં સડયાં કરૂં છું."

હઠીસીંગ—"કયાં પાપ !"

છગનમોદી—અરે ભાઈ ! હું લાયક હોઇશ તે ભોગવું છું. છતાં સાંભળો."

સાણંદથી અમદાવાદ આવતાં વીરમગામના વ્હેપારીનું ખૂન શી રીતે થયું ! લોહીવાળી છરી એના પોટકામાંથી નિકળી, પોતે બીનગુન્હેગાર છતાં ગુન્હેગાર ગણાયો, એ સર્વ હકીકત છગન મોદીએ કહી. હઠીસીંગ વાત પુરી થતાં બોલી ઉઠયો. "ખરેખરે અજાયબ જેવું ? કાકા ! ત્હમે આમ ઘરડા કયાંથી થઇ ગયા ?" બીજા ગુજરાતી કેદીઓ એ "ત્હમે ભગતને ઓળખો છો. ? તમે પહેલા મળ્યા હતા ? આમ અજાયબ કેમ થાઓ છો ?" વગેરે પ્રશ્ન પૂછ્યા. પરંતુ હઠીસીંગ બોલ્યો નહી. થોડીવારે એટલોજ બડબડાટ સંભળાયો.

"અમે બે અહીં કયાંથી ભેગા થયા !"

છગન ભગતે આ શબ્દો સાંભળ્યા ને એને વિચાર થયો કે હઠીસીંગને ખૂનની ખબર હોય, ખરો ખુની કોણ

છે તે જાણુતો હોય, એમ જાણી પૂછ્યું ? 'ત્હમે ખૂનની વાત સાંભળી છે ?'

" એવી વાત ન સંભળાય એમ હોય ? પણ ઘણાં વર્ષો થયાં એટલે ભૂલી જવાય."

" ખરો ખૂની કોણ છે તે જાણો છો ?"

હઠીસીંગ ખડખડાટ હસ્યો—" કોણ ? ત્હમેજ. લોહીવાળી છરી મૂકવા દો એવા ત્હમે સાધુ ખરાને ! ખૂન થાય, ત્હમારા પોટકામાં છરી મૂકાય ને ત્હમે કાંઇજ જાણો નહિ એ કેમ બને ? સાબીત થયું છે પછી ત્હમારા સિવાય બીજો ખૂની કોણ હોય ? પોટલું ત્હમારા માથા તળે હતું, પછી બીજાની છરી મૂકવાની હીમત હોય ખરી ?"

હઠીસીંગની વાત કરવાની ઢબ—ત્હેના ચ્હેરા—ઉપરથી છગન ભગતની ખાત્રી થઇ કે ખરો ખૂની કાંતો પોતેજ છે અગર—જાણે છે. રાત્રે છગન ભગત ને ઉંઘજ ન આવી. ભૂતકાળ સાંભરી આવ્યો—"આજ ત્હમે ના જશો ?" કહેતી ત્હેની સ્ત્રી નજર આગળ તરી આવી. ત્હેનું વ્હાલ, ત્હેનું સ્મિતહાસ્ય અને ત્હેનું સુંદર સુઘડ મુખ છગન ભગતને રોવરાવવા ખડું થયું. એક બાળક આંગળીએ ને બીજું ધાવતું જોયું. સાણંદના સુખી દિવસો—કુટુમ્બસુખ સાંભરી આવ્યાં. અમ-

હાવાહની કોટની રાંગ, પોલીસ, હાથમાં બેડી, લોકોનો તિરસ્કાર, ખૂની તરીકે ઓળખાણ, કચેરીનું પાંજરૂ, કેદખાનુ, એક પછી એક સાંભરતાં ગયાં. જીવન ઉપર એટલો તિરસ્કાર આવ્યો કે આપઘાત કરવા તૈયાર થયો.

બસ ! આ બધું આ હઠીસીંગને લીધેજ ! એના સાથે વેરની લાગણી એટલી તો પ્રવૃત્ત થઇ કે જીવને જોખમે પણ વેર લેવા તૈયાર થયો. જે પદોથી હમેશા શાન્તિ થતી તે પદો અનેકવાર બોલ્યો પણ આજ શાન્તિ થઇ નહી. બીજે દિવસ તે હઠીસીંગ પાસે ગયોજ નહિ. છગન ભગતને મરજીમાં આવે ત્યાં જવાની ફરવાની છૂટ હતી. એને કુંચીઓ સોંપવામાં વંધો નહોતો એટલે કેદખાનામાં અને કેટલીકવાર બ્હાર પણ જવાની એને સ્વતંત્રતા હતી. છગન ભગતે ધાર્યું હત તો નાશી શકત. પણ વિશ્વાસઘાત–દગો કરવાનો તેણે સ્વપ્ને પણ વિચાર કર્યો નહોતો. પંદર વીસ દિવસ આમને આમ ચાલ્યા ગયા અને હઠીસીંગના આવવાથી, ત્હેની વાત સાંભળતાંની સાથેજ, છગન ભગતની નિશ્ચિંતતા–ઉંઘ સદાને માટે ચાલ્યાં ગયાં હતાં. એકવીસમે દિવસે છગન ભગતે પથારીમાં બહુ તડફડીયાં માર્યાં. જેટલાં આવડતાં હતાં તેટલાં પદો ગાઇ ગયો. માળાઓ ફેરવી, પણ હઠીસીંગની છબી ને ત્હેનાં કામો આંખ્ય આગળથી ખસ્યાંજ

નહિ. અન્તે પથારીમાં ઉઠી બારણું ઉઘાડી મેદાનમાં આવ્યો. દૂર પેહેરાવાળાએ બૂમ પાડી. પણ છગન ભગતનો ઘાંટો સાંભળી શાન્તિથી બીડી પીવા લાગ્યો. છગન ચેન નહિ પડવાથી ચોગાનમાં ફરવા લાગ્યો. ફરતાં ફરતાં કેદખાનાની એક ઓરડીના ભોંય તળીયામાં ભીંત પાસે ધીરે ધીરે કાંકરી ખરતી લાગી. છગન ઉભો રહ્યો. એટલામાં બે ચોસલાં ભીંતનાં કોઇએ અંદરથી કાઢયાં અને હઠીસીંગની શીકલ દેખાઇ. હઠીસીંગને જોતાંજ છગનને ત્રાસ છૂટયો અને ત્યાંથી ચાલવા માંડયું, પરન્તુ હઠીસીંગે છગનનો હાથ પકડી ઉભો રાખી કહ્યું,

“ભગત ! મ્હારી પાસે એક ખીલો છે તે વતે રોજ માટી ખોદી મ્હારા જોડામાં ભરી બ્હાર લઈ જતો હતો. આજ એક મહિનાથી મહેનત કરવા માંડી હતી ત્યારે આજ પત્તો લાગ્યો. હવે ભગતજી ત્હમે પણ ચૂપ રહેજો. એમાં આપણને બેને લાભ છે. આપણે બન્ને ઘરભેગા થઇ જઇશું. ને તું જો બુમરાણ કરી મૂકીશ તો મારો અડદાલો નિકળી જશે પણ બચ્ચાજી તે પહેલાં ત્હારૂં તો ખૂન કરીશ.”

છગન ભગત, જેના અણુએ અણુમાં પ્રભુપ્રેમ વસ્યો હતો તે તો હઠીસીંગના ચ્હેરાથીજ ત્રાસી ગયો હતો. રામ

રામ ! કરી નિશ્વાસ મૂકયો ને બોલ્યો "ભાઇ ! મ્હારે નાસવું નથી ને ત્હારે મને મારીને શું કરવું છે ! તેં તો મ્હને ઘણા વર્ષો અગાઉજ માર્યો છે, અને કહી દેવા ખાતે તો જેમ પ્રભુની પ્રેરણા થશે તેમ કરીશ." હઠીસીંગે ચોસલાં ગોઠવી દીધાં.

બીજે દિવસે હમેશની માફક કેદીઓને બ્હાર લઇ જવામાં આવ્યા ત્યારે તેમના ઉપર ફરતી ચેકસી રાખવામાં આવી હતી. એકાદ બે કેદીઓના જોડામાંથી ધુળ નીકળી. તપાસ ચાલી અને ભીંતની નીચે નાની સુરંગ જેવું દેખાયું. જેલરે આવી બધા કેદીને ધમકાવ્યા, પરન્તુ કોઇએ જવાબ ન આપ્યો. જે જાણતા હતા તે 'ગિચારાને મીઠાના પાણી પાયેલા ચાબકે માર મારશે' માની મુગા રહ્યા. નહોતા જાણતા તે તો આ હિમતભર્યા કામ માટે શાબાશી આપવા લાગ્યા. આખરે જેલરે છગન ભગતને બોલાવ્યો ને પૂછ્યું "ભગત ! ત્હમે એકલાજ સાચું બોલો એવા છો ! પરમેશ્વર માથે રાખીને કહો કે આ કામ કોનું છે ?" છગન ભગતે હઠીસીંગ સામું જોયું ને બોલ્યો "સાહેબ ! હું કાંઇજ કહી શકતો નથી. મ્હારે ન કહેવું એવી પ્રભુની મરજી છે. આપને જે શિક્ષા કરવી હોય તે કરો. હું આપને શરણેજ છું." જેલર ને સિપાઇઓને છગન ભગત ઉપર

મમતા હતી એટલે " જેણે ખોદયું હશે તેણે ખરૂં, ચોરી પકડાઇ એટલે બસ " કરી વાત પતાવી.

એ રાત્રે છગન ભગત પથારીમાં પડયો પડયો પદો ગાતો હતો ત્યાં અંધારામાં કોઇ આવતું લાગ્યું. તે માણસ પથારી પાસે આવ્યો. છગન ભગત ને ઉઠાડતો હોય એમ હલાવવા લાગ્યો. છગન ભગત ઉભો થયો ને જુવે છે તો હઠીસીંગ. " હઠીસીંગ ! વળી શું છે ? ત્હારે શું જોઇએ છીએ ? આટલી રાતે કયાંથી ને કેમ આવ્યો છે ?

હઠીસીંગતો મુંગોજ રહ્યો ને છગન અકળાયો.

" ભાઇ ! બોલતો કેમ નથી ? તું અહીંથી ચાલ્યોજા. હું પણ ત્હારા જેવો ગણાઇશ. જો નહિ જાય તો પહેરેગીરને બૂમ પાડીશ. માટે જા જતો હોઉં તો.

હઠીસીંગ ઘુંટણીએ પડયો, છગન ભગતને પગે માથું મૂકી બોલ્યો. " છગન મોદી ! મ્હને માફ આપો ! "

" શાન્ત ! શામાટે ! "

" છગન મોદી ! પેલા વિરમગામના શેઠને મારનાર હુંજ હતો. એ છરી ત્હમારી પોટલીમાં મુકનાર પણ હુંજ. ત્હમારૂં પણ ખૂન કરવાનો હતો પણ એટલામાં કાંઇક અ-

વાજ થયો એટલે ત્હમારી પોટલીમાં છરી મૂકી નાશી ગયો."

છગન મોદી તો આ મધ્યરાત્રે કેદખાનામાં આ વાત સાંભળી સ્તબ્ધજ થઇ ગયો.

" મોદી ! મ્હને માફ નહિ કરો ? પ્રભુની ખાતર માફ કરો ! કાલ સવારે મારો ગુન્હો કબૂલ કરીશ ને ત્હમને છૂટા કરીશ."

છગન—" હઠીસીંગ, હઠીસીંગ, ત્હમારે માટે આ પચીસ વર્ષ દુઃખ ભોગવ્યું છે, જગતમાં ખૂની ઠર્યો, બઇરાં–છોકરાંના દુઃખનું કારણ થયો. આ બધું શા માટે ! હઠીસીંગ ! વાતો કરવી સહેલી છે પરંતુ વર્તવું મુશ્કેલ છે ! છૂટકારો ! અરે ! અરે ! હવે શા કામનો ! નિર્દોષ–વ્હાલસોઇ બાયડી હું ખુની છું એમ માનતી વલવલતી મરી ગઇ હશે, ને છોકરાં ઓળખશે પણ નહિ. હવે કયાં જવું ?"

હઠીસીંગ ઉંચું જોતોજ નહિ—જમીન સાથે પશ્ચાતાપથી માથું અફાળતો હતો. "છગન મોદી! મને માફ કરો. ખરેખર મીઠાનાં પાણી પાયેલા ચાબુકનો માર અંતઃકરણના આજના માર જેવો સખ્ત નહોતો. ત્હમને આ સ્થિતિમાં જોઇ મારે માટે નિર્દોષને જે ખમવું પડયું છે, ખમો છો, તે જોઇ મ્હારૂં હૃદય કહ્યું કરતું નથી, અને આમ છતાં

આટલાં કષ્ટ છતાં ત્હમે મ્હારા ઉપર દયા કરી-શિક્ષા ખમવાનો સંભવ હતો છતાં અક્ષર બોલ્યા નહિ. હાય ! હાય ! આ પાપમાંથી હું કયે ભવ મુક્ત થઇશ ? ! મ્હારા જેવો દુષ્ટ પાપી આ જગતમાં થયો નથી ને થશે નહી. છગન ભાઇ ! મ્હને માફ કરો-' માફ ' એટલો શબ્દ બોલો." હઠીસીંગ એક બાળકની પેઠે ડુસકાં ખાવા લાગ્યો. હઠીસીંગને રોતાં જોઇ છગન ભગતની આંખમાં આંસુ આવ્યાં ને બોલ્યો-"હઠીસીંગ ! હઠીસીંગ, શાન્ત થાવ ! પરમેશ્વર ત્હમને માફી આપશે ! ત્હમારાથી હજારગણો હું પાપી નહીં હોઉં એ કેમ જાણ્યું ? પ્રભુ !...." આની સાથે છગન ભગતના ચહેરા ઉપર શાન્તિ પ્રસરી રહી. ઘરની, સ્ત્રી-બાલકની, લાલસા પલવાર નષ્ટ થઇ અને પ્રભુની સમક્ષ જવાને તૈયાર હોય એમ લાગ્યું.

બીજે દિવસે સ્હવારમાંજ હઠીસીંગે જેલરને સર્વ હકીકત જણાવી. જેલરે રીપોર્ટ કર્યો. ત્રણ મહીને છગનને છોડી મુકવાનો હુકમ આવ્યો. પણ હુકમ આવ્યો તેજ દિવસે છગને દેહ ત્યાગ કર્યો હતો. હાથમાં પદની ચોપડી હતી ને ચોપડી ઉપર પેનસીલથી લખ્યું હતું કેઃ—

પ્રભુ સત્ય જાણે છે પણ કસોટી કરે છે.

મન ચંગા તો કથરોટમાં ગંગા.

એક પિતા પરમેશ્વર જાણે આપણો;
નિકટ સગાંઓ સમજો ભાઇ બહેન જો !
નીકો ન્હાની મ્હોટી જે જીવો તણી,
વહતું તેમાં એક અખંડિત આન જો !
હસનારાંઓ સાથે હસવાનું ઘટે;
રડનારાંની સાથે રડવું તેમ જો
એક બીજાનાં આંસુડાંઓ લુછતાં;
ઊંચાં ન્હડશો સ્ત્રીપુરૂષો સૌ એમ જો !

મણિશંકર.

૧

ઉન્હાળાની રાત્રી હતી; નવ હમણાંજ વાગ્યા હતા; આકાશમાં ચન્દ્ર પૂર્ણ કલાએ ખિલ્યો હતો; પવન પણ સહેજસાજ નિકળી આખા દિવસના તાપથી તપ્ત થયેલાને શાન્તિ આપતો હતો; આ સમયે ગુજરાતમાં રૂના મથક

તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘વીરૂગામ’ એટલે વિરમગામમાં બાધાવાડાને નાકે એક સાધારણ ઘરની બ્હાર ખાટલા ઉપર બે માણસો બેઠા હતા. એક ખાઇને હોકો ગગડાવતો હતો; પાસે છએક વર્ષનો છોકરો રમતો હતો, આંક ભણુતો હતો, અને ઘડિકમાં પાસે બેઠેલા કુતરાને કાંકરા મારતો હતો. બીજો માણસ ખાટલા ઉપર બેઠાં બેઠાં હાથમાંની માળા ફેરવતો હતો અને વચમાં વચમાં વાતો પણ કરતો હતો.

આ ઘર કાલીદાસ શેઠનું હતું. ~~એ તો~~ કણબી હતા પણ નાણાંની ધીરધાર કરતા હોવાથી શેઠ તરીકે ઓળખાતા. કાલીદાસ શેઠ હવે વૃદ્ધ થયા હતા. ગામમાં આબરૂ સારી હતી; મીજાજના કડક હોવા છતાં પૈસાને અંગે લોકપ્રીતિ ઠીક ઠીક હતી. પાઇના દેવાદાર નહોતા અને મ્યુનીસીપાલીટીમાં બે ત્રણવાર મેમ્બર ચૂંટાયા હતા. કાલીદાસનું કુટુમ્બ વિશાળ હતું; બે છોકરા હતા. મ્હોટા છોકરાના છોકરાની વહુ પણ આવતી જતી થઇ હતી; બીજા છોકરાનો ન્હાનો છોકરો છએક વર્ષનો હતો. શેઠની વય શીતેર ઉપર ગઈ હતી. તો પણ શરીરે હૃષ્ટપુષ્ટ હતા એટલુંજ નહિ પણ વગર ચશ્માએ રાત્રે ચોપડાનો મેળ કાઢી શકતા.

કાલીદાસ શેઠની જોડે બેઠેલા માણસનું નામ મગન

હતું. ત્હેની વય પણ લગભગ સાઠ વર્ષ હતી. એકાદ શેઠીયાને ત્યાં ગુમાસ્તીના બારે મહીને અઢીસો રૂપીઆ મળતા હતા. હવે એનાથી કામ નિપજતું નહિ હોવાથી રજા લેવા વિચાર કરતો હતો. ઘેર એકાદ બે ખેતર હતાં. મગનને બે છોકરા હતા. મ્હોટો મુંબાઇમાં વ્હેપારીને ત્યાં નોકર હતો અને ન્હાનો બાપ પાસે રહી ખેતર વગેરેમાં મદદ કરતો હતો. મગન સ્વભાવે ભલો, આનંદી અને માયાળુ હતો. મૂળ કણબીભાઇ, એટલે રાવણામાં જવાની ટેવ હોવાથી કસુંબાની ટેવ પડી હતી. છીકણીની ડાબલી તો હોયજ. નવરો પડતો ત્યારે એકતારો લઇ ભજન કરતો અને નહિ-તો કાલીદાસને ત્યાં જઇ બે ઘડી બેસતો.

કાલીદાસ અને મગન ન્હાનપણના મિત્ર, એટલે વિદ્વાન્ વર્ગ માને એવા નહિ પણ, બાળસ્નેહી હતા.

આ બન્ને વૃદ્ધોને કાશીની યાત્રા કરવા જવા વિચાર હતો; પરન્તુ કાલીદાસ શેઠ કામથી પરવારતા નહિ. "આટલું કામ પુરૂં થાય એટલે જઇએ" એમ કહેતો, પણ એક કામ પુરૂં થાય કે બીજું ઉભુંજ હોય. છોકરાના છોકરાનાં લગ્ન હતાં; લગ્ન પુરાં થયાં એટલે મ્હોટો છોકરો મુંબાઇ ગયો. એના આવ્યા પછી જવાનો વિચાર કર્યો, મુંબાઇથી

આવ્યો એટલે એક ન્હાનું ઘર લીધું હતું તે ઉકેલ્યું. આપણી વાર્તા શરૂ થાય છે તે રાત્રે મગન અને કાલીદાસ શેઠ કાશી જવાની વાત કરતા હતા.

મગનઃ—કેમ શેઠ? કાશીનું શું કર્યું? જવું છે કે પછી વાયદાજ કરવા છે?

કાલીદાસઃ—ના, ના, મગન ! જવું છે, આવતે વર્ષે જરૂર જઇશું. આ વર્ષતો ખરચ બહુ થઈ ગયું છે. આ ન્હાના ઘરમાં સો રૂપીઆ થશે એમ ધાર્યું હતું પણ ત્રણસો પેશી ગયા. અને હજી કામ પુરૂં થયું નથી. સુથાર કડિયા બેસાડયા પછી ઉઠાડવા બહુ મુશ્કેલ પડે છે. આમે ને આમે દિવાળી પછી જરૂર જઇશું.

મગનઃ—કાલીદાસ! 'હમણા નહિ, પછી' એમાં બહુ વખત થયો. હવે આપણે ઘરડાંપાન કહેવાઇએ. હમણા નહિ જઇએ તો નહિ જઇ શકીયે. શિયાળામાં એ બાજુ ટાઢ બહુ પડે છે અને આપણે હેરાન થઇશું.

કાલીદાસઃ—એ બધું ખરૂં. પણ આ ઘરનું કામ હાથમાં લીધા પછી એમને એમ મૂકીને શી રીતે જવાય ?

મગનઃ—તમારા મ્હોટા છોકરાને સોંપો ને ! એ કાંઇ નાહનો છે !

કાલીદાસઃ—એનું તો નામજ જવાદોને! એને કયાં ઘરમાં લક્ષ આપવું છે! એને તો નાટક ચેટકનો રસ લાગ્યો છે. એનો વિશ્વાસ શો !

મગનઃ—શેઠ! એતો આપણે છીએ. નહિ તો હવે એમનેજ સંભાળવાનું હોયને ! આપણા છતાં શીખે તો શું ખોટું! હવે આપણે કયાં સુધી ફિકર રાખવી !

કાલીદાસઃ—એ ખરૂં ! પણ આપણી પોતાની દેખરેખમાં ફેર પડે.

મગનઃ—ત્હમારૂં કામ પુરૂં થવાનું નથી. ગયા ગ્રહણ વખતે બધાં મ્હારે ત્યાં વાસણ માંજતાં હતાં ત્યારે મ્હારા મ્હોટા છોકરાની વહુ કહે કે જો ગ્રહણનો નક્કિ દિવસ ન હોય તો કામ પુરૂં થાયજ નહિ. તેમ ત્હમે જો જવાનો દિવસ નક્કી નહિ કરો તો જઇ શકવાનાજ નથી.

કાલીદાસઃ—તું કહે છે તે ઠીક છે. પણ ઘરમાં રૂપીઆ બહુ પેશી ગયા. કાશીના ઓછામાં ઓછા સો રૂપીઆ જોઇએ. એ લાવવા કયાંથી ?

મગનઃ—વારૂ, વારૂ, શેઠ ! એવું બોલશો નહિ. હોય તે એ સરખા અને ન હોય તે એ સરખા ! નકામા પાપમાં

શું કામ પડો છો ? પરમેશ્વરે આટલું આપ્યું છે ને ! મ્હારા જેવાને નથી તે પણ બીજાના લેવા ધારે છે.

કાલીદાસઃ—તું કયાંથી લાવીશ ?

મગનઃ—પાંચ પચીસ પડયા છે ને બાકી કપાશીયા છે તે ખાતે કોઇ પાસેથી લઇશ.

કાલીદાસઃ—હાલ કપાશીયા વેચીશ અને આગળ ભાવ તેજ થશે તે વખતે પસ્તાઇશ.

મગનઃ—ખરાબ કામ સિવાય બીજા માટે હું પસ્તાતો નથી.

કાલીદાસઃ—એ તો ઠીક. પણ ઘરમાં બગાડ થાય તે તો લાગે તો.

મગનઃ—પણ મનુષદેહ ધરી આત્માનું બગડે છે તે નહિ કે ? કાશી ગયા વિના નહિજ ચાલે અને સાથે આવવુંજ પડશે.

૨

" મગન નિકળવાને તલપાપડ થઇ ગયો છે. મ્હારે હજી બહુ કામ છે. ઘર છોડીને તે શી રીતે જવાય ! છોક-

રાઓમાં અકકલ નથી. ખર્ચ વધારે કરી નાંખશે. કાશીની યાત્રા એ તો ઠીક પણ સો સવાસો રૂપીઆ ચાલ્યા જવાના. વાતજ ન ઉપડી હત તો સારૂં." કાલીદાસ શેઠ આમ વિચાર કરતા હતા. અન્તે આઠ દસ દિવસની ભાંજગડ પછી શનિવારે સ્હવારની ગાડીમાં જવા નિશ્ચય થયો. કાલીદાસ શેઠ પાસે પુંજી નહોતી એમ નહિ, પણ દુખાતે મને ઓરડાના સંચયમાંથી એક કોથળી કાઢી ત્રણસો રૂપીઆ કાઢયા. આમાંથી દોઢસો રાખ્યા અને દોઢસો પોતાની સ્ત્રીને ઘરખર્ચના આપ્યા અને કરકસરથી રહેવા આગ્રહ કર્યો. મગને કપાશીયા વેચી પંચોતેર રૂપીયા લીધા અને ત્હેની સ્ત્રી બાંધણાં વિગેરે બાંધી પચીસેક કમાઇ હતી તે લીધા. જતી વખત કાલીદાસ શેઠે પોતાના કુટુમ્બને બોલાવ્યું અને કહ્યું:—

"જો જો ઘર સંભાળજો. પેલું ઘર સમું થાય છે તેના છાપરામાં બહુ રૂપીઆ પેસી ન જાય તે જોતા રહેજો. ઘરમાં પણ જોઈ વિચારી ખર્ચ કરજો. ખેતરમાં ખબર કાઢતા રહેજો. કોઇ રૂપીઆ લેવા આવે તો આપશો નહિ. હું જાઉં છું તો ખરો પણ મ્હારો જીવ ત્હમારામાં છે."

આથી ઉલટું મગને ઘરની કાંઇજ ફિકર રાખી

નહોતી. ' તું છે એટલે મ્હારે ફિકર નથી. યાત્રાએ જતાં ઘર સંભારવું શું !' એટલા શબ્દ પોતાની સ્ત્રીને કહ્યા. મગન અને કાલીદાસ નિકળ્યા. કુટુમ્બ, મિત્રમંડળ સ્ટેશન સૂધી વળાવવા આવ્યું. સ્ટેશન ઉપર કાશીની ટીકીટ માગી પણ ટીકીટ માસ્તરે પોતાની મહેનત બચાવવા મ્હેસાણેથી લેવા ભલામણ કરી મ્હેસાણાની ટીકીટ આપી. યાત્રાળુને ઠેઠની ટીકીટ ન હોવાથી કેટલું ખમવું પડે છે ત્હેનો અનુભવ ટીકીટ માસ્તરને હોત તો આ સ્થિતિ ન આવત. ઠેર ઠેર ઉતરવું, સામાન જોખાવવો, વખત થઇ જતો હોય તે વખતે " બક્ષીસ " આપી ટીકીટ લેવી એ સર્વ ત્હેલા અને બીજા વર્ગના ઉતારૂઓ ક્યાંથી જાણે ?

આઠ વાગ્યે ગાડી ઉપડી. ઉપડતાંની સાથેજ " આવજો," "સંભાળજો " " અમારી વતી દર્શન કરજો " એવા શબ્દો સ્ત્રીમંડળ તરફથી નિકળ્યા.

કાલીદાસ શેઠનાં પત્નીની આંખમાંથી આંસું નીકળ્યાં. કાલીદાસ શેઠે "ઘર સંભાળજો, જોઇ વિચારીને ચાલજો " એટલુંજ કહ્યું; ત્યારે મગને ' જય મહાદેવ ' એમ કહી સ્મિતહાસ્ય કર્યું. ગાડીએ સ્ટેશનની હદ છોડી. કાલીદાસ શેઠ બીજા ઉતારૂઓ સામે વાતે વ્હળગ્યા. એમની

વાતમાં કુટુમ્બકથા સિવાય કાંઇ નહોતું. "આજકાલનાં છોકરાંઓને ઘર ચલાવવાની આવડતજ નથી હોતી. કાશીથી આવીશ ત્યારે કોણ જાણે શુંએ કર્યું હશે! અહીંથી પાછો જાઉં તો કેમ? ચકુ શેઠને ત્યાં ઉઘરાણી કરવા કહેવાનું ભૂલી ગયો; દોરાબજી દાકતરને ઘરેણાં ઉપર બાર આનાના વ્યાજે રૂપીઆ આપવાના હતા તે રહી ગયા; સો બસો રૂપીઆ સ્હેજમાં કમાત તે વાત મારી ગઇ." આ કાલીદાસના વિચાર, આ જ કાલીદાસનો જીવનહેતુ.

મગન ગાડીના એક ખુણામાં બેઠો બેઠો હાથમાં માળા રાખી હરિનામનું ભજન કરતો હતો. ઘડીમાં ઉતારૂઓ સાથે સામાન્ય વાતો કરતો હતો. વળી કાશીએ જઇ શું વ્રત લેવું ત્હેનો વિચાર કરતો હતો; એટલામાં છીંકણીની ડાબલી સાંભરી; ખોળી; પણ જડી નહિ. પાસે બેઠેલા ઉતારૂ પાસે માગી. છીકણીની ચપટી લીધી ત્યારેજ જીવ ઠેકાણે બેઠો. વિરમગામ છોડયું ત્હેની સાથેજ ઘરની ચિન્તા છોડી હતી. અગીઆર વાગે મ્હેસાણે આવ્યા. અમદાવાદની ગાડી બાર વાગ્યે આવતી હોવાથી સ્ટેશન બ્હાર જવું પડયું. નાસ્તો કર્યો ને ઠેઠ કાશીની ટીકીટ લેવા ગયા.

ટીકીટ માસ્તરઃ—કાશીની ટીકીટ નહિ મળે. દીલ્હીની લેવી હોય તો લે.

મગનઃ—પણ સાહેબ ? વિરમગામવાળા માસ્તર કહેતા હતા કે મ્હેસાણેથી મળશે ને આપ ના કેમ કહો છો!

ટીકીટ માસ્તરઃ—ચાલ્યો જા. વખત નથી.

પાસે ફરતા સીપાઇએ મગનને કાંઇ કાનમાં કહ્યુ પણ ત્હેને અનુકુળ પડયું નહિ તેથી દીલ્હીની ટીકીટ લીધી. ગાડી આવી. ઉતારૂઓ બ્હાર નીકળ્યા પછી જનાર ઉતારૂને અંદર લેવા માંડયા. મજુર સામાન ઉપાડી ઝાંપામાં પેસે છે ત્યાં "હે—કોનકા સામાન હે ? કાંટેપે લે જાવ !" ની બુમ પડી.

કાલીદાસઃ—સાહેબ ! બે ટીકીટો છે ને સામાન બહુ નથી.

માસ્તરે "લે જાઓ !" કહી ધક્કો માર્યો. સામાન કાંટા ઉપર ગયો. બે ત્રણવાર તોળ્યો પણ વધ્યો નહિ. વખત થોડો હતો, માંડ માંડ અંદર આવ્યા ને જુવે છે તો ગાડીમાં ભીડ હતી. ઠેઠ એનજીન પાસેના એક ડબામાં સ્હેજ જગા હતી. અંદર બેઠેલા બારણું ઉઘાડવા દેતા નહોતા ને બેસવાની રગઝગ ચાલતી હતી ત્યાં કસ્ટમ ખાતાના બે સીપાઇઓ આવ્યા. "અબે? ખોલ પેટી !" કહી બન્ને યાત્રાળુને પેટી ઉઘાડવાનો હુકમ કર્યો.

કાલીદાસઃ—સાહેબ કાંઇ નથી. અફીણ હમે ખાતા નથી ને મીઠું છે નહિ.

સીપાઇઃ—ચલ, ખોલ, બતા દે હમકું.

મગનઃ—ભાઇસાબ! ગાડીનો વખત થઇ ગયો છે ને હમે રહી જઇશું. એક કલાક કયાં હતા! તે હમણા ગાડીમાં બેસવા વખત આવ્યા!

સીપાઇઃ—તું કોન હમકું પૂછને વાલા.

આમ ભાંજગડ ચાલી. કોઈકે મીયાંને ખુશી કરવા ભલામણ કરી. આખરે પેટીઓ ઉઘડી અને અંદર કાંઇ ન દેખ્યુ એટલે સીપાઈઓ ખસ્યા. ગાર્ડે આપી બન્નેને બેસાડયા. બારણાને ચાવી દેવાઇ ને ગાડી ઉપડી.

ત્રીજા વર્ગના ઉતારૂને માટે રેલ્વેવાળા જરી પણ સગવડ કરી આપતા નથી એ લાંબી મુસાફરી કરનારને સારી રીતે જાણીતું છે. એક એક ડબ્બામાં જેટલાં પુરાય એટલાં બકરાં પુરે છે એવો દેખાવ કોણે જોયો નથી? કુદરતી હાજતો પુરી પાડવા ઘણી વખત ગોઠવણ હોતી નથી. માત્ર ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ કલાસવાળાનેજ આ હાજતો થતી હશે અને ત્રીજા વર્ગના ઉતારૂઓને તો થતી નહિજ

હોય ! ડબ્બાને ચાવી હોય, અને સ્ટેશન આવે હાજત પુરી પાડવા ઉતરે તો ગાડી ઉપડી જવાની બ્હીકમાં ઉતારૂની જે માનસિક સ્થિતિ થાય છે તે કઠોરમાં કઠોર હૃદયના મનુષ્યના હૃદયને પિગાળવા બસ છે. છતાં જેના ઉપર આખી રેલ્વેનો આધાર છે એવું માનનારી રેલ્વે કંપની એ તરફ દુર્લક્ષ રાખે તે કમ્પનીનાં કેવાં હૃદય હશે ત્હેની કલ્પના પણ થઇ શકતી નથી. આપણી વાર્તાના કાલીદાસ શેઠ અને મગન આવું દુઃખ ભોગવતા ત્રીજે દિવસે દીલ્હી સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા.

હિંદુસ્તાનની મૂળ રાજ્યધાનીનું શહેર દીલ્હી એક જબરજસ્ત શહેર હશે તે સ્ટેશન ઉપરથીજ લાગે છે. સ્ટેશન ઉપર દશ બાર તો પ્લેટ ફોર્મ છે અને એટલી ગાડીઓ આવે છે કે જો રેલ્વેનો બંદોબસ્ત ન હોય અને અમૂક નંબરના પ્લેટ ફોર્મ ઉપર જવાને બદલે બીજા પ્લેટ ફોર્મ ઉપર જાય તો લાહોર જનારો કલકત્તા જાય, આગ્રા જનારો મીરત જાય, ને મુંબાઇ જનારો પંજાબ જાય. કાલીદાસ અને મગન જવાના હતા તો કાશી પણ ટીકીટ ન હોવાથી દીલ્હી ઉતર્યા. મજુર કરી બેચાર પ્લેટ ફોર્મના દાદર ચ્હડી ઉતરી સ્ટેશન બ્હાર આવ્યા. બ્હાર નિકળ્યા કે તરત " કયું જનાબ ! સરા-

ઇમાં ચલોગે !" કહી પાંચ સાત દીલ્હીવાળા વળગી પડયા. આખરે એક સરાઇવાળાની સાથે ગયા. આ સરાઈ (ધર્મ-શાળા) સ્ટેશનથી બહુ દૂર નહોતી. સરાઇવાળાએ ઉપ-રની એક ઓરડી ખોલી આપી. " જનાબ ! એઇ કમરા (ઓરડી) રસ્તે પે પડતા હે. આપ હીધર આરામ કરો; કમરાકા એક રોજકા એક રૂપેયા દામ લગેગા." થાકયા પાકયા અહીં રહેવાનો વિચાર કર્યો. સામાન મૂકયો. પાણી લેવા જતાં ખબર મળી કે આ ધર્મશાળા મુસલમાનની છે. આ સાંભળતાંજ કાલીદાસ શેઠનો મીજાજ ગયો, અને યદ્વા તદ્વા બોલાવા લાગ્યો.

મગનઃ—શેઠ! મ્હેં ખબર કાઢી છે. હીંદુ વીશી બહુ આઘે છે. સ્ટેશન ઉપર મુસલમાન ધર્મશાળા વધારે છે. હવે થયું તે થયું. આપણે ખાઇશું પીશું નહિ. સ્હાંજની ગાડી-માં તો જવું છે. માટે જેમ તેમ પડી રહો.

થોડીવાર પછી બન્ને વીશીની ખોળમાં નીકળ્યા. ચંદ-નીચોકમાં આવ્યા. આ ચોક જોતાં બન્નેનાં મન પ્રફુલ્લિત થયાં. આ શહેરનો દમામ મુસલમાન સમયમાં કેવો હશે ત્હેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. બજારમાં એક ખૂણામાં સીધ-પુરીઆ બ્રાહ્મણની વીશીનું પાટીયું વાંચ્યું અને આ બન્ને

ઉપર ગયા. ખાવાનું નક્કી કરી જમનાજીમાં સ્નાન કરવા ચાલ્યા. આગળ ચાલતાં એક કિલ્લો નજરે પડયો. આ કિલ્લામાં દિવાનેખાસ, મયુરાસનનું સ્થળ, મોતી મસ્જીદ વગેરે જોવાનું છે એમ સાંભળતાં જોવાની ઇચ્છા થઈ. કિલ્લા પાસે વિદેશી સોલ્જરો પેરો ભરતા હતા. ત્હેમને જોઇ ડઘાઇ ગયા અને પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો. આખરે દેશી સીપાઇઓની સાથે બક્ષીસની ગોઠવણ કરી અંદર દાખલ થયા. બ્રીટીશ રાજ્યની વ્યવસ્થા અદ્ભુત છે. કિલ્લાની અંદર સ્વચ્છતા, ભવ્યતા, ગોઠવણ જોઇ દિંગ્મૂઢ બન્યા. દિવાને ખાસ વગેરે જોયું. કાળ શું નથી કરતો? જે તખ્ત આગળ ડૅા. હેમીલ્ટન, સર ટોમસ મોરે કુરનસ બજાવી બંગાળાના એક ન્હાના ભાગમાં વેપાર કરવા દેવા પરવાનગી માગી હતી તેજ તખ્ત આજ વેપાર કરનાર પ્રજાને તાબે છે. ચ્હડતી પડતી સર્વને છે. મગનના મનમાં આવા વિચાર ચાલતા હતા ત્યારે કાલીદાસ શેઠ વિચારતા હતા કે મૂસલમાન બાદશાહ જેવા ગાંડા કોઇ નહિ. આવા મહેલ શણગારવામાં લાખો રૂપીઆ ખરચી નાંખ્યા ત્હેના કરતાં વ્યાજે મૂકયા હતતો કેટલો લાભ થાત! દીલ્હીની બીજી જગાઓ જોવાની ઇચ્છા થઇ પણ વળતી મુસાફરી ઉપર રાખ્યું. જમનાજીમાં સ્નાન કરી, જમી, ઉતારે આવ્યા. સાંજના

મજુર આવ્યો. મજુરની સાથે ગોઠવણ કરી હતી એટલે ટીકીટનો વાંધો ન આવ્યો અને છ વાગ્યાની ગાડીમાં પ્રયાગ તરફ નિકળ્યા.

૩

બીજે દિવસે સ્હવારે પ્રયાગ તીર્થે આવી પહોચ્યા; ઉતરી ધર્મશાળામાં ઉતરો કર્યો અને એક્કામાં બેસી સંગમસ્નાન કરવા ગયા. આ વખતે પ્રયાગ (અલ્હાબાદ) માં પ્લેગ જોરમાં ચાલતો હતો, તે સાથે દુકાળનું જોર પણ ઓછું નહોતું. આખા ગામમાં શુનકાર જેવું થઇ રહ્યુ હતું. રસ્તામાં એક પછી એક શબ, રોનારાનાં ટોળાં, દુઃખ, ગરીબાઇ, કંગાલપણા સિવાય કાંઇ દેખાતું નહિ. રસ્તામાં ‘ રાંકા ’ નાં મડદાં નજરે તરી આવતાં હતાં. આ સ્થિતિ જોતા જોતા બન્ને મિત્રો ન્હાઇને ધર્મશાળામાં આવ્યા. આવતી વખત અવાય કે નહિ તે નક્કી ન હોવાથી ગંગાજળ ભરી લેવા બે વાસણ લેવા મગનને જવાનું થયું. બે વાગ્યાની ગાડીમાં જવાનું હતું અને અગીઆર વાગી ગયા હતા. ખાઇ પી કાલીદાસને મોડુ થાય તો સ્ટેશન ઉપર જવાનું કહી મગન ગામમાં ગંગાજળ માટે સીસોઇ લઇ, ગંગાજળ ભરી, ઝારણ દેવડાવવા ગયો. ગામમાંથી પરવારી

પાછા આવતાં ગામ બહાર એક ન્હાના ઝુપડામાં ચીસ સંભળાઇ. આ સ્થળે કોઇ નહોતું તે જોઇ મગન પેલા ઝુંપડા તરફ ગયો. અંદર જઇ જૂવે છે તો એક વૃદ્ધ માણસ ખાટલામાં તાવે ફફડતો–ભાનવનાનો આળોટે છે. એક બાજુ બે ન્હાનાં છોકરાંઓ "! ભૂખ લાગી છે" કરી આરડે છે, ત્યારે ભૂખથી બોલવાની—હાલવાની આચ નથી એવી એક સ્ત્રી એક હાથે છોકરાંના વાંસા ઉપર હાથ ફેરવે છે તો બીજા હાથે ખાટલા ઉપર પડેલા પોતાના ધણીને શાંત કરે છે. આવી દયાજનક સ્થિતિ જોતાં મગનનું હૃદય ભરાઇ ગયું. તપાસ કરતાં પુરૂષને પ્લેગ જણાયો અને આખી ઝુંપડીમાં કોઇ નજરે પડયું નહિ. "ગાડીનો વખત થયો છે ને કાલીદાસ વાટ જોતો હશે" એ વિચારે મગનને જવાનું મન થયું; ત્યારે એક ઇશ્વરના બાલક હોઇ પોતાના ભાઈ બ્હેનને આવી સ્થિતિમાં મૂકી જવાનું ઠીક ન લાગ્યું. કાલીદાસની કાંઇ દરકાર ન રાખતાં મગને ગંગાજળની સીશોઇ ઉઘાડી પેલા વૃદ્ધ પ્લેગવાળાના ગળામાં સહજ ગંગાજળ રેડયું. ખાવાનું લાવુંછું કહી ગામમાં ગયો અને પુરી શાક લાવી છોકરાંને અને પેલી સ્ત્રીને સંતોષી. પેલી સ્ત્રીનામાં કાંક જીવન–શક્તિ આવ્યાં, તેથી પતિની અને છોકરાંની સેવા કરવા તત્પર થઇ. આ રાંક કુટુમ્બને કાંઇ

સાધન નહોતું ! મજુર વર્ગ હોવાથી મજુરી કરી દિવસ નિર્ગમન કરતું હતું, ત્યાં પ્લેગ ને દુકાળને લીધે આવી સ્થિતિ થઇ. " બીજા ચાર પાંચ દિવસ થતાં સૂધી અહી રહી આ કુટુમ્બને રસ્તે પાડવામાં, ત્હેને જીવનદાન આપવામાં, કાશીની યાત્રા કરતાં મહત્ પૂણ્ય છે " એમ મગન ધારતો હતો તેથી મગને ધર્મશાળામાં જઇ રહેવા કરતાં અત્રે જ રહેવું યોગ્ય ધાર્યું. મગને પોતાના જ પૈસામાંથી આ કુટુમ્બને આવશ્યક વસ્તુઓ આણી આપી. ગામમાંથી વૈદ બોલાવી પ્લેગવાળાની દવા કરવા માંડી. અનાથનો બેલી ઇશ્વર છે તેથી ઇશ્વરકૃપાથી આ કુટુમ્બમાં શક્તિ આવી, છતાં પેલા વૃદ્ધ પુરૂષથી હજી મજુરીએ જવાય તેમ નહોતું. બીજા દશપંદર દિવસ જીવનવ્યવહાર ચાલે એટલું સીધું મગને આણી આપ્યું અને હીસાબ કરવા માંડયો. ઉપર કથિત નિરાધાર દુઃખી કુટુમ્બની સેવામાં મગનના તમામ પૈસા ખરચાયા હતા, અને માત્ર ઘર જવાના થોડા પૈસા ઉપરાંત ફાજલ બહુ જ થોડું રહ્યું હતું. " કાશીની યાત્રા શી રીતે થશે ! વિશ્વનાથ મહાદેવ મ્હને માફી આપશે, કાલીદાસ શેઠ મ્હારીવતી દર્શન કરશે. " એ વિચાર દ્રઢ થતાં ઘર તરફ જવાનો વિચાર કર્યો. બીજે દિવસે સ્હવારમાં પેલા કુટુમ્બની ખબર કાઢી.

કુટુમ્બના ઉભરાતા શુદ્ધ સ્નેહનાં અશ્રુ નિહાળતો મગન વિરમગામ તરફ રવાના થયો. ત્રીજે દિવસે વિરમગામ આવ્યો. એકલા મગનને જોતાં ગામે કાલીદાસની ખબર પૂછી, એના ઉત્તરમાં એટલું જ બોલ્યો કે—"રસ્તામાં મ્હારા પૈસા ખૂટી જવાથી કાશી ગયા વિના પાછો આવ્યો છું અને કાલીદાસ શેઠ કાશી ગયા છે" આ ઉત્તરથી લોકોએ મગનને મૂર્ખામાં ગણ્યો અને "નછીબમાં જાત્રા હોય તો થાયને ? પેલે જનમ પૂણ્ય કર્યાં હોય ત્યારે કાશી-વિશ્વનાથનાં દર્શન થાય" એવા ઉદ્‌ગારો નિકળ્યા. મગનનાં સ્રીપુત્રો આનંદમાં હતાં અને ઘરવ્યવહાર કરકસરથી ચલાવી મગનની પ્રતિષ્ઠા ત્હેમણે જાળવી હતી.

*   *   *   *

૪

કાલીદાસે પ્રયાગના સ્ટેશન ઉપર મગનની બહુ વાટ જોઇ પણ ગંગાજળ લઇ મગન આવ્યો જ નહિ. ગાડી આવી. થોડી વાટ જોઇને પછી કાશી મળી રહેશે એમ માની ગાડીમાં બેઠો. ઘડીકમાં મગનની ફિકર કરતો ઘડીકમાં ઘેર કેમ હશે ? કોણ જાણે કેટલાયે પૈસા ખરચી નાંખ્યા હશે એમ વિચારતો કાલીદાસ બીજે દિવસે કાશી

આવી પહોંચ્યો. હજારો યાત્રાળુ-મુસાફરો કાશીમાં ફરતા હતા. કાશીના સાંકડા રસ્તામાં એક ગુજરાતી યાત્રાળુ મળ્યો અને ત્હેની સાથે મણિકર્ણિકાના ઘાટ ઉપર આવેલી ધર્મશાળામાં ઉતર્યો. થોડીવાર થઇ ને પેલો ગુજરાતી યાત્રાળુ કાલીદાસને કહેવા લાગ્યો-"શેઠ ! કોણ જાણે કેમ ! ગાડીમાં જરાક ઉંઘ આવી તે મ્હારો સામાન જ કોઇ ઉપાડી ગયું. હવે મ્હારી પાસે પાઇ નથી. એકાદ બે રૂપીયા આપો તો જાત્રા થાય." કાલીદાસે માંડ માંડ બે રૂપીઆ આપ્યા. "મ્હારા પણ રૂપીઆ જશે" એ બ્હીકે ન્હાતાં -ધોતાં-દર્શન કરતાં રૂપીઆની ફડક શેઠને પેઠી હતી. બ્રાહ્મણો પૈસા દક્ષણાને માટે આગળ પાછળ ફરી વળવા લાગ્યા પણ આ શેઠે પાઇ પણ ન આપવા ઠરાવ કર્યો હતો. ન્હાઇને કાશી વિશ્વેશ્વરનાં દર્શન કરવા ગયો. કાશી વિશ્વે-શ્વરનું મંદિર આખા આર્યાવર્તમાં પવિત્ર મનાતું હોવાથી અસંખ્ય યાત્રાળુની ભીડ નિરંતર હોય છે. મંદિરની ભવ્ય-તા કરતાં શ્રદ્ધાને પરિણામે ભવ્યતા વિશેષ લાગતી હતી. દ્વાર આગળ બ્રાહ્મણની પાસેથી નમણનાં બીલીપત્ર લઇ, "પૈ" આપી, કાલીદાસ અંદર ગયો. વિશ્વનાથની પાસે એટલી ભીડ હતી કે કોઇથી આગળ જવાય એમ નહોતું. કાલીદાસે સ્હામેના થાંભલા ઉપર ચડી મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. જરાક વાર પછી જુવે છે તો એક વૃદ્ધ પુરૂષ શંકરના

ઉપર ગંગાજળનો અભિષેક કરે છે, પુષ્પ ચ્હડાવે છે અને શાન્ત મુદ્રાથી ઇશ્વરનું સ્તવન કરે છે. આ જોતાં જ કાલીદાસ તો સ્તબ્ધ થઇ ગયો. “ કોણ ! મગન ! મગન અહીં ક્યાંથી ? ! બીજી ગાડીમાં આવ્યો હશે. લાવ બોલાવું ” એમ કરી બોલાવા જાય છે તો મગન ગુમ થઇ ગયો. “ ભીડમાં ગયો હશે; કાલે બોલાવીશ ” એમ કહી કાલીદાસ પોતાને ઉતારે ગયો. બીજે દિવસે પણ કાલીદાસે મગનને પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી પૂજન કરતો જોયો. આજ વિશેષમાં જાણે ઇશ્વરે એની પુજા સ્વીકારી હોય એમ ભાસ થયો. “ નક્કી મગન નિરાંતે આગળ જઇ ઉભો છે. આજ તો દરવાજા પાસે જઇ ઉભો રહું એટલે પૂજા કરી નિકળતાં પકડીશ. ” એમ ધારી કાલીદાસ બારણા પાસે ઉભો રહ્યો. અડધો કલાક થયો, કલાક થયો, બે કલાક થયા પણ મગન દેખાયો નહિ. અંદર જઇ જોયું તો કોઇ નહોતું. વિસ્મય પામતો ઉતારે ગયો. ત્રીજે દિવસે ઘર તરફ જવા નિકળ્યો ને ચારે દિવસે વિરમગામ આવ્યો. સ્ટેશન ઉપર ગામનાં પ્રતિષ્ઠિત માણસો આવ્યાં હતાં ત્હેમાં મગન પણ હતો. મગનને જોતાં કાલીદાસના મનમાં કાંઇ કાંઇ વિચારો આવ્યા, પણ આ જગાએ કાંઇ બોલવું નહીં એમ માની ચુપ રહ્યા. ઉતરતાંની સાથે—“ ઘરનું કેમ છે ? ચકુ શેઠના પૈસા આવ્યા ?

દોરાબજી ને ત્યાંથી માણુસ આવ્યું હતું !” એવા શબ્દો નિકળ્યા. ઘેર ગયા ત્યાં ખબર મળી કે મ્હોટો છોકરો શેઠની ગેરહાજરીમાં વ્યસની થઇ ગયો હતો અને શેઠના પૈસા ભોર કરવા લાગ્યો હતો. શેઠે અડાવ્યો ત્યારે સ્હામા ઉત્તર આપવા લાગ્યો.

કાલીદાસ ખિન્ન થઇ સ્હાંજરે મગનને ઘેર ગયા. ત્યાં મગન કુટુમ્બની સાથે વાર્તાવિનોદ કરતો આનંદમાં બેઠો હતો. મગન અને કાલીદાસ એકાન્તે મળ્યા અને પોતપોતાની વીતી કહી. વાત સાંભળતાં ઇશ્વરે ત્હેની સેવા સ્વીકારી માટે મગનની આંખમાં હર્ષનાં ને ઉપકારનાં આંસુ આવ્યાં, અને કાલીદાસ શેઠ સ્હમજયો કે આપણું જીવન સ્વાર્થમાં બગાડયા કરતાં જીવનપર્યંત સર્વ મનુષ્ય પ્રાણી પ્રત્યે સ્નેહભાવ રાખી સત્કાર્યો કરવામાં ગાળ્યું હોય-તો જ ઇશ્વર પ્રસન્ન થાય છે અને એજ મહાન્ ભકિત—મહાન્ યાત્રા છે. માત્ર સર્વ કૃત્યો નિઃસ્વાર્થ અને ઇશ્વરપ્રીત્યર્થે જ હોવાં જોઇએ.

જ્યાં સ્નેહ ત્યાંજ ઇશ્વર.

અમદાવાદમાં સ્ટેશન તરફ જતાં પાંચકુવા નજદીક એક બેઠા ઘાટના મકાનમાં મલજી નામનો દરજી રહેતો હતો; એના ઘરનો એક ભાગ રસ્તા ઉપર પડવાથી સંચો ચલાવતાં ચલાવતાં રસ્તા ઉપર પસાર થતા લોકો જોઇ શકતો અને વખતો વખત કોઇ સારા માણસને " ભાઇસાહેબ " "મહેરબાન" કહી સલામ કરતો. દુકાન ન્હાની હતી. એની શિવાઇ અને વખતસર આપવાની ટેવથી ખાડીયા, રાયપુરના પ્રતિષ્ઠિત માણસો ઉપરાંત સાહેબ લોકો વિગેરે પણ એની પાસેજ કપડાં શિવડાવવા આવતા. શેઠ શાહુકારને બગીમાં જતા દેખી ગ્રાહકોને "આ શેઠે પહેરેલો કોટ, ખમીસ મ્હેં શીવેલો" એમ કહેતો અને આનંદ માનતો. આ લત્તામાં ઘણા વર્ષથી રહેતો હોવાથી શહેરના ઘણા ભાગમાં તે જાણીતો થયો હતો. યુવાવસ્થામાં સારી કમાણી અને ધંધાને લીધે ઇશ્વરનું નામ વિસરી ગયો હતો; પરન્તુ જેમ જેમ વૃદ્ધાવસ્થા આવતી ગઇ તેમ તેમ પડોશમાં ભજન સાંભળ

વાની ટેવથી ઇશ્વર તરફ મન વળતું ગયું. એટલામાં દૈવ-વશાત્ ત્રણ વર્ષનો છોકરો મુકી ત્હેની સ્ત્રી દેવલોક પામી. જેમ તેમ કરતાં છોકરો મ્હોટો થયો અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પિતાને મદદ કરવા લાગ્યો. એટલામાં રાત્રે એક ગ્રાહકને તૈયાર લુગડાં આપતાં હેઠળ પડેલા ગ્લાસલેટના દિવાને ધોતીયાનો છેડો લાગ્યો અને છોકરો દાઝયો. દાકતરોની ઘણીયે મદદ લીધી પણ સખ્ત દાઝવાથી આરામ ન થયો અને પિતાને વૃદ્ધાવસ્થામાં રઝળતો મૂકી ચાલ્યો ગયો.

મલજી શાન્ત સ્વભાવનો, પ્રમાણીક અને ઇશ્વરથી ડરીને ચાલનાર હતો, છતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં પડેલા આ ઘાથી એનું હૃદય ખિન્ન થયું, અને નિરાશાને પરિણામે ઇશ્વરને ઠપકો આપવા લાગ્યો, મૃત્યુ માગવા લાગ્યો અને મૃત્યુને ન મોકલનાર પ્રભુને ગાળો દેવા માંડી. એ દિવસથી મલજીએ દેવદર્શને જવાનું બંધ કર્યું. એક દિવસ મલજીનો ઓળખીતો બ્રાહ્મણ લીંબડીથી મળવા આવ્યો અને એની સાથે વાતચિત કરતાં મલજીએ જણાવ્યું કે—

" કાકા—હું મૃત્યુ શિવાય બીજું માગતો નથી, મ્હને હવે કોઇ તરફની આશા નથી. "

" એવું ગાંડુ આંડુ બોલીશ નહિ. ઇશ્વરની શી ઇચ્છા હશે તે આપણી ક્ષુદ્ર બુદ્ધિથી સ્હમજી શકાય એમ નથી.

ત્હારા છોકરાએ મરવું જોઇએ અને ત્હારે જીવવું એવી ઇશ્વરની મરજી હશે. ત્હારા છોકરાને માટે દિલગીર થવાને બદલે ત્હારા પોતાના સુખના અભાવને માટે તું વિશેષ દિલગીર હોય એમ લાગે છે.”

“મ્હારા પોતાના સુખ અર્થે ન જીવું તો કોને માટે જીવું ?”

“ઇશ્વરે આપણને સજીવ કર્યા છે માટે ત્હેને માટેજ આપણે જીવવું-અને જ્યારે એમ સ્હમજીશ ત્યારેજ જીવનનાં દુઃખોની અસર નહિ થાય.”

“ઇશ્વરને માટે કેવી રીતે જીવવું ?”

“એ માટે કથાશાસ્ત્ર શ્રવણ કર. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ અર્જુનને આપેલો બોધ યાદ લાવ અને તરતજ સ્હમજાશે.”

આ દિવસથી સ્વામિનારાયણના મંદિરમાં થતી કથા સ્નેહપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યો. શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ અને મનઃશાન્તિ થવા માંડી. જે મૂળજી પ્રત્યેક રાત્રીયે નિશ્વાસ નાંખતો, ઇશ્વરને ઠપકો આપતો અને પથારીમાં આળોટયા કરતો, તેજ મૂળજી સ્હવારે સ્નાન કરી એકાગ્ર ચિત્તથી માળા લઇ પ્રભુનું ધ્યાન ધરતો અને “ઇશ્વર જે કરે છે તે સારા માટે” એમ માની શાન્ત ચિત્તે નિદ્રા લેતો થયો.

મલજીના જીવનવ્યવહારમાં પણ ફેરફાર થયા; પ્રથમ કામથી પરવારી દુકાનની સ્હામે આવેલી દારૂની દુકાનમાં જઈ નિશો કરી, બોલાબોલી કરી ધાંધળ મચાવી ઘેર આવતો તે હાલ નિર્મળ પાણી અને દુધ શિવાય કાંઇ પીતો નહિ અને કાર્યથી પરવારી હરિકથામાં જતો.

મલજી કથામાંથી ઘેર આવ્યો; વાળુ કરી ઓટલા ઉપર બેઠો બેઠો માળા ફેરવ્યા કરતો હતો અને કથાનું મનન કરતો હતો,

“ક્ષમા એ ઉત્તમ ભૂષણ છે, દયા રાખવી એ ઇશ્વરી પ્રીતિનું સાધન છે અને દાન એ મહત્ પૂણ્ય છે” એ એ દિવસની કથાનો સાર હતો. માળાની ધૂનમાં અને વિચારની શ્રણીમાં મલજી અર્ધ નિદ્રિત સ્થિતિમાં પડયો. “મલજી, મલજી, હું કાલ ત્હારા ઘર પાસે આવીશ, જાગ્રત રહેજે.” આવા શબ્દના ભણકારા વાગ્યા. આંખો ઉઘાડી જુવે છે તો કાંઇ નહિ; પરન્તુ એ ભણકારા હજી વાગતાજ હતા.

બીજે દીવસે સ્હવારે નિત્યકર્મ કરી ચુલા ઉપર ગરમ પાણી મૂકી પોતાનું કામ કરવા લાગ્યો. કામ કરતાં કરતાં પણ મલજીનું મન પેલા શબ્દોમાંજ હતું અને સંચા ઉપર બેઠાં બેઠાં રોજના કરતાં દશ ગણી વધારે વખત રસ્તા ઉપર નજર નાંખતો હતો,

પોષ માસ ચાલતો હતો, કકડતી ઠંડી પડતી હતી, સ્હવારનો વખત હતો, વાઘરીઓ ટાઢમાં ધ્રુજતા સડકો છાંટતા હતા. પાસે આવેલા દરવાજા પાસે પોલીસ અને મ્યુનીસીપાલીટીના સિપાઇઓ દેવતા સળગાવી આગળ પાછળ બેસી હોકો પીતા તડાકા મારતા હતા. મલજીએ પોતાનું કામ કરતાં બ્હાર જોયું તો એક વૃદ્ધ માણસ ત્યાં ફરતો હતો. આ જોઈ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા—વાર્તામાં સાંભળીયે છીએ તેમ—વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈ ગઇ રાત્રીનું અર્ધ નિદ્રિત અવસ્થાનું સ્વપ્ન ખરૂં પાડવા આવ્યા એમ ધાર્યું. ધારીને જોયું તો પાણી છાંટનાર વૃદ્ધ વાઘરી હતો. "અરે દૈવ—મ્હારી આંખ્યો પણ જવા આવી." એમ નિશ્વાસ નાંખી જાગૃત થઇ ફરીને ધંધે લાગ્યો.

મલજીએ થોડીવાર પછી જોયું તો તે વાઘરી એના ઘર પાસે બેભાનાવસ્થામાં પડ્યો હતો. ટાઢે શરીર જકડાઇ ગયું હતું, પાણીની ડોળ એક બાજુ પડી હતી અને નળમાંથી પાણી વહ્યા જતું હતું.

आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ।

'સર્વ પ્રાણી માત્રને પોતાના જેવાંજ બણે છે તેજ પણ્ડિત છે' એ વિચાર ઉત્પન્ન થયો અને "પાણી ઉકળે

છે તો જરા મરી વિગેરે નાંખી ઉકાળો કરી આ બાણું સને પાઉં" એવો વિચાર થતાંજ નિચે ઉતરી સારવાર કરી વાઘરીને ઘરની અંદર બેસાડયો. સઘડી સળગાવી ગરમાવો કર્યો અને પ્રેમપૂર્વક ઉકાળો આપી ચેતનમય કર્યો. એક પ્યાલો બસ નથી એમ માની બીજો પ્યાલો આપ્યો અને પેલો વાઘરી થોડીવારે ટટાર થયો. વાતમાં ને વાતમાં મલજીએ રાત્રીએ આવેલા સ્વપ્નાની, શબ્દના ભણકારાની, ઇશ્વરની વિદુરની ભાજી, સુદામાનાં તાંદુલ, શબરીનાં બોરની વાતો કહી. વૃદ્ધ વાઘરી જેણે આ કશું કદાપિ સાંભળ્યું નહોતું તે તો પ્રભુકથાથી માત્ર ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે દયા લાવનાર મલજીની વર્તણુકથી દિઙ્ગમૂઢ થયો—ગળગળો થયો. અન્તે રજા માગી રસ્તે પડ્યો.

મલજી પાછો કામે લાગ્યો, વાઘરીને મદદ કરી માટે સંતુષ્ટ થયો અને રાત્રીનું સ્વપ્ન ફળિભૂત થશે કે કેમ એ વિચારે પ્રત્યેક પળે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા અમૂક રૂપે આવશે એમ આશા રાખતો વખતોવખત બ્હાર ડોકીયાં કરતો હતો.

* * * *

બે ભૈયાઓ લશ્કરી પોશાકમાં સ્ટેશન તરફથી

ગામમાં ગયા; એક રબરટાયરની ગાડીમાં પારસી બાનુ સ્ટેશન તરફ ગયાં; બે યુવાનો તડાકા મારતા પાસેની ચાની હોટેલમાં પેઠા. થોડીક વાર પછી ઝીણા ફાટી ગયેલા લુગડાવાળી અને કેડમાં રોતું છોકરૂં છે એવી એક આધેડ સ્ત્રી ધીરે ધીરે ચાલતી ત્યાં આવી ઉભી. ન્હાના બાલકને ટાઢથી બચાવવા ફાટેલા લુગડાનો છેડો વખતો વખત ઓરાઢતી; ભૂખથી પીડિત બાલક ધવરાવવા ફાંફાં મારતી, પરન્તુ ખોરાક વિના દુધ કયાંથી આવે ? ને દુધ ન આવે તો બાલકની ભૂખ કયાંથી મટે ! તેમજ ભૂખ ન મટે ત્યાં સૂધી છાનું પણ શાનું રહે ? મલજીને દયા આવી. તે સ્ત્રીને બુમ પાડી ઘરમાં આવવા કહ્યું. બુમ સાંભળી ગરીબ બીચારી સ્ત્રી ગભરાઇ, પરન્તુ મલજીનાં વચ શબ્દ અને કોમળ અંતઃકરણ જોઇ અંદર દાખલ થઇ.

" બ્હેન ! આ પાટ ઉપર બેસ, થાક ખા અને બાલકને ધવરાવ."

" ભાઇ ! ત્રણ ત્રણ દિવસનો અપવાસ છે, તો પછી શી રીતે ધવરાવું."

મલજી તરત ઉઠયો. ઘરમાંથી બાજરીના બે રોટલા, અથાણું, મીઠું લાવ્યો અને પેલી સ્ત્રીને સુખેથી ખાવા

કહ્યું. બ્હાર જઇ અચ્છેર દુધ લાવી તે બાલકને પીવરાવ્યું. પેલી સ્ત્રી પાસેથી બાલક લઇ લીધું અને "મ્હારે પણ છોકરો હતો" એટલું કહી બાલકને ચપટીથી, ઓઠોને આંગળી અડકાડી, મ્હોમાં આંગળી આપી, રમાડવા લાગ્યો. નિર્દોષ બાલક આ રમતથી રોતો રહી ગયો અને સ્હેજ હસવા લાગ્યો. આ સ્થિતિ જોઇ ત્હેની માતાને શું થયું હશે તે કહેવા કરતાં તે સ્થિતિ અનુભવનારી વિશેષ સ્હમજી શકશે. બાલકને રમતમાં જોઇ માતા આનંદ પામી અને બે રોટલા ખાઇ પાણી પી શાન્ત થઈ. તે કોણ હતી તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ત્હેણે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું.

"હું જાતે બ્રાહ્મણ છું. મ્હારો ધણી મુમ્બાઇના એક શેઠીયાની સાથે રસોઇ કરવા આફ્રિકા ગયો છે અને બાર મહિના થવા આવ્યા છતાં કાંઇ ખરખબર આવ્યા નથી. આટલો બાલક છે. ઘરનું સર્વસ્વ વેચી અત્યાર સૂધી નભાવ્યું, હવે મ્હારી પાસે પાઇ નથી. દાઇ તરીકે રહેવા બહુ ફાંફાં માર્યા પરન્તુ સ્ત્રી જાતીને કેટલી મુશીબતો વેઠવી પડે છે એ તમે જાણો છો. ધણી વિનાની સ્ત્રીને માથે હજાર આળ આવે. નોકરી મળે છે ત્યાં માણસો સારાં નથી હોતાં ને નહી તો મળતી નથી. મ્હારી એક સગીએ રસોઇની નોકરી ખોળી છે પણ ત્હેને હજી મહિનાની વાર છે. ઇશ્વર મૃત્યુ

આપે તો સારૂં. ફક્ત આ બાલકને માટે જીવ બળે છે.”

“ શું ત્હારી પાસે કાંઇ કપડાં નથી.”

“ કયાંથી હોય! ગઇ કાલેજ શુકરવારમાં ફાટલું ધોતીયું વેચી આના દુધના પૈસા પેદા કર્યા.”

મલજી ઉઠયો અને જુનાં લુગડાંની પેટીમાંથી એક ન્હાનો કબજો કાઢી આપ્યો.

“ ભાઇ ! ઇશ્વર ત્હમારૂં કલ્યાણ કરો ! ઇશ્વરે જ ત્હમારા ઘર પાસે આવવા સૂઝાડયું, નહિ તો આ બાલક ટાઢથી કયારનુંએ મરી ગયું હોત. પરમેશ્વર ત્હમારા દીલમાં વશ્યો હશેજ.”

“ હા, ઇશ્વરે મ્હારા દિલમાં વાસ કર્યો છે. હું બ્હાર નકામાં ડોકીયાં નહોતો કરતો.” આટલું કહી સ્વપ્નની વાત કહી.

“ ભાઇ ! એમ બને એમાં નવાઇ નથી. ઇશ્વર ગમે તે રૂપમાં આવવા સમર્થ છે. ભાઇ હવે હું જાઉં છું.”

મલજીએ બે આનાના પૈસા આગ્રહ કરી પેલી સ્ત્રીને આપ્યા અને માતાપુત્ર રવાના થયાં.

* * * * *

તે સ્ત્રીના ગયા પછી મલજી જમ્યો અને પાછો કામે લાગ્યો. આમ છતાં હેની નજર રસ્તા ઉપર હતી. એટલામાં "લ્યો રે જામફળ" કરતી એક સ્ત્રી આવી. માથા ઉપર જામફળનો ટોપલો હતો અને ખભા ઉપર લાકડાના ન્હાના પાંચ સાત કકડા હતા. એક ખભા ઉપર ભાર વધારે લાગવાથી ખભો બદલવાની ઇચ્છાએ ટોપલો હેઠળ મૂકયો અને કકડા એક ખભેથી બીજે ખભે નાંખ્યા. આ દરમિયાન એક અટકચાળા છોકરાએ એક જામફળ ઉપાડી દોડવા માંડયું. જેવો દોડવા જાય છે કે તરતજ લાકડાં હેઠળ નાંખી પેલી સ્ત્રી છોકરા પાછળ દોડી ને હાથ પકડી જામફળ લઈ ધમકાવવા લાગી. એ છોકરા અને તે સ્ત્રી વચ્ચે બોલાબોલી ગાળાગાળી ચાલી. લોક ભેગું થયું. મલજી નીચે આવી તે સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો.

"જવા દે! ત્હારૂં જામફળ આવ્યું છે. હોય, નાનું બાલક છે."

"એમ શેના જવા દે! મફતનું આવતું હશે? એમ તો ટેવ પડે. પોલિસને બોલાવવા દે."

"પોલીસને બોલાવી શું કરીશ? હવે નહિ કરે." આટલું કહી છોકરાને સ્હેજ ધમકાવ્યો અને હવે નહિ લઉં એમ કહેવરાવ્યું.

" એટલું કહે કેમ જવા દઉં ? એમ માફ શેના કરે ? એવાને તો પુરતી સજા થવી જોઇએ. "

" તું એક બાલકને જવા દેતી નથી તો આપણે દર-રોજ હજારો ગુના કરીયે છીએ તેને ઇશ્વર કેમ માફી આપશે ? "

" હા એ બધું ખરૂં. પણ એમ તો છોકરાં બગડી જાય. "

" એમ છોકરાં ન બગડે તે જોવાનું આપણા જેવા મોટાનું કામ છે. "

" તમે કહો છો તે બરાબર છે. મ્હારે સાત છોકરાં હતાં ત્હેમાંથી હાલ એક છોકરી જીવતી છે. બધાં છોકરાં સંભારૂં છું ત્યારે છાતી ભરાઇ આવે છે. ખરેખર મ્હને છોકરાં બહુ વ્હાલાં લાગે છે. "

" ત્યારે આ નાના છોકરાના ઉપર હાથ ઉગામતાં એ વિચાર કયાં ગયો હતો ? "

પેલી સ્રીથી કાંઇ જ બોલાયું નહી અને ટોપલો માથે મૂકી ચાલતી થઇ.

* * * *

મલજી ઘરમાં આવ્યો અને કામે લાગ્યો. સંધ્યાકાળે ફાનસમાં દીવા થયા તે વેળા ઉઠયો અને બત્તી સળગાવી. થોડુંક શિવવાનું બાકી હતું તે પુરૂં કરી રોટલા ખાઇ હોકો પી હાથમાં માળા લઇ ચંદ્રમાના અજવાળામાં પથારી પાથરી સૂતો. સૂતાં સૂતાં મન શાન્ત થયું. ગઇ કાલનું સ્વપ્નું અને આજનો ઇતિહાસ સ્મરણપથમાં આવ્યો. અર્ધ નિદ્રિત સ્થિતિમાં પડયો. સ્વપ્નામાં " મલજી, મલજી, મ્હને ઓળખે છે ? " એ શબ્દ કાને પડયા.

" કોણ છે ? "

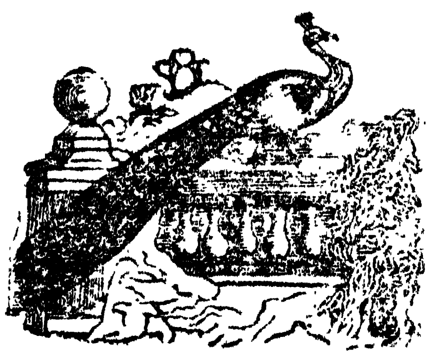
" હું. "

વૃદ્ધ વાઘરીની આકૃતિ દેખાઇ, થોડીકવાર ઉભા અને ચાલી ગઇ. બીજી જ પળે બાલકની સાથે એક સ્ત્રી દેખાઇ. સ્ત્રીનું મ્હો હસતું હતું; બાલકની શ્વેત દંતકળીયો દેખાતી હતી.

જામફળવાળી સ્ત્રી અને છોકરો દેખાયાં, અદૃશ્યે થયાં. આ ચિત્રથી મલજીનું હૃદય આનંદ અનુભવવા લાગ્યું અને એક ચિત્રપટ ઉપર નીચેના અક્ષરો વાંચ્યા.

" ન્યાત જાતનો તફાવત રાખ્યા વિના, કોઇ પણ તરેહના ઐહિક સુખની આશા રાખ્યા વિના કેવળ મ્હારે જ માટે મ્હારા ઉપરની પ્રીતિ ખાતર ક્ષુધિતને અન્ન આપી, પીડિતને આશ્રય આપી સંતોષ્યા તે મ્હને જ સંતોષ્યા બરાબર છે. મ્હને મેળવવાનો એજ ઉત્તમ રસ્તો છે."

"જ્યાં સ્નેહ છે ત્યાં જ હું છું."

સુરતની ધર્મશાળા.

એક સમય એવો હતો કે સુરત બંદર તરીકે જગવિખ્યાત હતું, ગુજરાતનું મુખ્ય શહેર હતું અને જેમ હાલમાં મુંબાઇમાં પચરંગી પ્રજા જણાય છે, તેમ સુરતમાં દુનિયાના જૂદા જૂદા વિભાગના વહેપારીઓ મુસાફરો આવી વસતા, બેચાર દિવસ રહેતા અને ચાલ્યા જતા. જે વખતે સુરતની આવી જાહોજલાલી હતી તે વેળાએ બુરાનપુરી ભાગોળ આગળ એક વિશાળ ધર્મશાળા હતી. આ ધર્મશાળામાં પરદેશીઓ ઉતરતા અને રાતના તેમજ દિવસના એકઠા મળતા. અફીણ, કાવો, હોકા પાણી ચાલતાં અને આનંદ કરતા.

એક દિવસ આ ધર્મશાળામાં એક ઇરાની તત્વવેત્તા આવી પહોંચ્યો. આ તત્વવેત્તાએ પોતાનું આખું જીવન ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચવામાં, ઇશ્વર કોણ છે, શું છે, વગેરેનો વિચાર કરવામાં, લખવામાં ગાળ્યું હતું; તે એટલે સૂધી કે એના એ વિચારમાં ઇશ્વર છે કે કેમ ત્હેનો પણ એને શક પડ્યો. ઇરાનના શાહને તે નાસ્તિક જણાયો અને અન્તે ત્હેને દેશપાર કાઢ્યો.

આ તત્વવેત્તા ઈશ્વર સંબંધીના વિચારમાં એટલો તો ડુબી ગયો કે તેનું મગજ ભમી ગયું અને પોતે અક્કલ ગુમ કરી છે, એમ માનવાને બદલે વિશ્વને કાબુમાં રાખનાર કોઈ શક્તિ છેજ નહિ અને જગત ગાંડું છે એમ માનવા લાગ્યો. આ તત્વવેત્તાની પાસે એક સીધી ગુલામ હતો. આ ગુલામ ધર્મશાળામાંજ ઓટલા ઉપર બેઠો હતો, બબુચક જેવો આમતેમ ડાફરીયાં મારતો હતો અને માંખીઓથી કંટાળી તેમને ઉરાડતો હતો. તે દરાની તત્વવેત્તાએ અફિણની એક ગાંગડી મોંમાં મૂકી અને ઉપર બેચાર શેરડીના કકડા ખાધા. તત્વવેત્તાનું મગજચક્ર ફરવું શરૂ થયું ને ગુલામને પૂછ્યું. "અરે! બદમાશ! ઇશ્વર છે કે કેમ? તું શું ધારે છે?"

'હા! જનાબ! છે.' એટલું કહી કેડેથી એક ન્હાની લાકડાની મૂર્તિ કાઢી અને બોલ્યો "જનાબ! આ પરમેશ્વરે મ્હારૂં નાનપણથી રક્ષણ કર્યું છે. અને જે લાકડાની આ મૂર્તિ છે તે લાકડાના ઝાડની પૂજા અમારા દેશમાં દરરોજ કરવામાં આવે છે."

ગુલામ અને શેઠ વચ્ચેની વાતચિત ધર્મશાળામાંના બીજા લોકો પણ સાંભળતા હતા. તેઓ પેલા તત્વવેત્તાના સવાલથી જેટલા આશ્ચર્ય પામ્યા નહોતા તેટલા પેલા

મુસલમાનના ઉત્તરથી ચકિત થયા હતા. આ ધર્મશાળામાં એક બ્રાહ્મણ બેઠો હતો તે બોલી ઉઠયો.

"અજ્ઞાન—કેવળ અજ્ઞાન! શું આમ ઇશ્વરને કેડે બેસી જ્યાં ત્યાં લઇ જવાતા હશે! ઇશ્વર એકજ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે, આમા વિશ્વથી પણ મહાન છે, બ્રહ્મ એક છે, સર્વશક્તિમાન્ છે, અને એના એક ચિન્હ તરીકે પવિત્ર ભાગીરથીના કિનારા ઉપર વિશ્વેશ્વરનું દેવાલય બંધાયું છે. એ વિશ્વનાથના સેવકો બ્રાહ્મણો અહર્નિશ તેમનું પૂજન કરે છે અને એઓજ પરમેશ્વરને બ્રહ્મને ઓળખે છે. જગતમાં આટલા બધા પરાવર્તન થયા છતાં હિંદુસ્તાનમાં બ્રાહ્મણો સામ્રાજ્ય ભોગવતા આવ્યા છે, કારણ કે તેઓજ ઇશ્વરને ઓલખી શકયા છે અને બ્રહ્માની તેમના ઉપર કૃપા છે." આટલું બોલી બ્રાહ્મણ મુગો રહ્યો. એના મનથી તો પોતે જય મેળવ્યો હોય એમ લાગ્યું. એટલામાં એક યાહુદી વહેપારી બોલી ઉઠયો "કેવી મુર્ખાઇ! ખરા સાચા પરમેશ્વરનું મંદિર હિંદુસ્તાનમાં છેજ નહિ. તેમજ પરમેશ્વર હિંદુઓને બ્રાહ્મણોને ચહાતોજ નથી. બ્રાહ્મણોના ઇશ્વર તે સાચો ઇશ્વર છેજ નહિ પણ અમારા આબ્રાહીમ ઇઝક અને જેકબનો દેવ તેજ પરમેશ્વર. જગતની શરૂઆતથીજ અમારી પ્રજા ઇશ્વરને વ્હાલી છે. અમે હાલ

એકસ્થળે નથી પણ પૃથ્વી ઉપર વીંખેરાઈ ગયા છીએ, પણ તેમાં ઇશ્વરનો શુભ હેતુ છે. અમારો પરમેશ્વર પાછો અમને બધાને એક દિવસ જેરૂસલમમાં એકઠા કરશે અને વિશાળ ભવ્ય મંદિરમાં ઇઝરાયેલ ફરીને એકવાર જગત ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવતા થશે." આટલું બોલતાં તે યાહુદીની આંખ ભીની થઇ અને બોલતાં બોલતાં હૃદય ભરાઇ ગયું.

આ ડાયરામાં એક ઇટાલીયન પાદરી હતો તેનાથી યાહુદીની પતરાજી સંભલાઇ નહિ. તે આગળ આવી કહેવા લાગ્યો. "ત્હમારૂં કહેવું તદ્દન ખોટું છે. ત્હમે પ્રભુને અન્યાયી ઠરાવો છો. શું પરમેશ્વર ત્હમારીજ પ્રજાને ચાહ્ય, ને બીજાને નહિ એવો પક્ષપાતી માનો છો ? પરમેશ્વર ઇઝરાયેલ ને વ્હાલી પ્રજા ગણતો હશે પણ આજ કાલ કરતાં ઓગણીસો વર્ષ થયાં તે પ્રજાએ ઇશ્વરનો કોપ લીધો છે. અને તેથીજ ત્હમારા લોકને જ્યાં ત્યાં ભાગી જવું પડે છે અને હાલ ગણી ગાંઠી સંખ્યામાં છો. પરમેશ્વર અમૂક પ્રજાને ચાહ્ય છે એમ નહિ પરંતુ રોમન કેથોલીક મત માને છે અને સમજે છે ત્હેમનું રક્ષણ કરે છે, બીજાનું નહિ."

એટલામાં ત્યાં એક પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મનો પાદરી બેઠો હતો તે બોલ્યો.

"માત્ર રોમન કેથોલીકનેજ મુક્તિ મળે છે એવું કહી કેમ શકાય ! બાયબલમાં કહ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ રીતેએ જે પ્રભુને ભજે છે ત્હેમનેજ મુક્તિ મળવાની."

એટલામાં ત્યાં ગોદ્દીના ઉપર સયૈદ બાવામિયાં બેઠા હતા, તે હોકાની નળી હાથમાં રાખી આગળ આવી બોલ્યા.

"ત્હમારા બધાના અભિપ્રાય કેવળ ખોટા છે. ત્હમારા ધર્મ હયાત ન્હોતા તે વખતેજ અમારા પયગમ્બર સાહેબે જગતમાં ખરો ધર્મ ફેલાવ્યો હતો. અને એ ધર્મ યુરોપ-ચીન-હીંદુસ્તાન-એશીઆના સર્વ ભાગોમાં પ્રસર્યો છે. તમે એમ કહો છો કે યાહુદી ઉપર પરમેશ્વરની ખફા છે અને ત્હેને લીધે તે પ્રજા નરમ થઇ છે તે વાત ખરી. પરંતુ અમારો મુસલમાન ધર્મ કેટલો ફેલાતો જાય છે ! હમણાંજ બે હિંદુ અને એક તમારો ગોરો અમારા ધર્મમાં દાખલ થયો છે. ખોદાના પયગમ્બર મહમદના ફેલાવેલા ધર્મ શિવાય બીજા ધર્મ ખોટા છે ને બીજા ધર્મ માનનારાને કદિપણ બેહસ્ત મળવાનું નથી."

આ ધર્મશાળામાં સુની, શિયા, જૈન, રામાનુજ, વૈ-ષ્ણવ, કબિરપંથી, ચીની, જાપાની પારસી વગેરે હતા અને

દરેક જણુ પોતાનો ધર્મ સારો, અને એજ ધર્મ શિવાય મુક્તિ નથી, એમ દર્શાવવા યત્ન કરવા લાગ્યા.

આમ ગરમાગરમી તકરાર ચાલતી હતી ત્યાં ખૂણામાં એક ચીનો બેઠો બેઠો સાંભળતો હતો, તે ચીનના મહાત્મા કોન્ફ્યુસીઅસનો અભ્યાસી હતો.

પેલા સૈયદે ત્હેને જોયો અને બોલાવ્યો.

"ત્હમે કેમ બોલતા નથી! ત્હમે મારા મતને મલતા હો એમ લાગો છો. ત્હમારા ત્યાંના જે વહેપારીઓ અહીં આવે છે તે કહે છે કે ત્હમે બધા ધર્મમાં મુસલમાન ધર્મજ વધારે પસંદ કરો છો. તો પછી ત્હમારે જે કહેવું હોય તે કહો અને પયગમ્બર સાહેબને માટે અભિપ્રાય દર્શાવો.

ધર્મશાળામાં બેઠેલા તમામે પેલા ચીનાને આગ્રહ કર્યો.

ચીનો આગળ આવ્યો. થોડીવાર શાન્ત રહ્યો આંખો મીચી અદબ વાળી ધીરેથી બોલ્યો.

"સાહેબો! ધર્મશ્રદ્ધાના સંબંધમાં માત્ર અભિમાન, પોતાનો કક્કો ખરો, એ વિચારને લીધેજ આટલા

મતફેર, આટલો વાદવિવાદ, થાય છે એમ મારૂં માનવું છે. જો ત્હમને કંટાળો ન આવે અને સાંભળવા મરજી હોય તો હું એક વાત કહું છું તે સાંભળો અને સર્વ ખુલાસો થશે.

હું અહીં ઈંગ્રેજી સ્ટીમરમાં આવ્યો હતો. આ સ્ટીમર દુનિયાના મોટા મોટા ભાગમાં ગઇ હતી. રસ્તામાં પાણી માટે સુમાત્રાના બેટ પાસે લંગરી હતી. સુમાત્રા પહોચ્યા ત્યારે ખરો બપોર હતો. અમે કિનારે ઉતરી ત્યાં નાળિયેરીના વનમાં પેઠા. પાસેજ એક ન્હાનું ગામ હતું. અમે જુદા જુદા દેશના વતની હતા અને નાળીયેરીના વનમાં દરિયા કિનારે ગપ્પા મારતા બેઠા. અમે બેઠા હતા ત્યાં એક આંધળો માણસ આવ્યો. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે સૂરજનો તાપ શું હશે, શેનો બનેલો હશે, તેની તપાસ કરવામાં સૂરજની સામે ને સામે જોઇ રહેવાથી તે આંધળો થયો હતો. ને આંધળો તપાસ કરતાં બબડયો હતો કે--

'સૂરજનું તેજ પ્રવાહી નથી, કારણ પ્રવાહી હત તો એક વાસણમાંથી બીજા વાસણમાં નાખી શકાત, અને પાણીની પેઠે હલાવી ચલાવી શકાત, અગ્નિ પણ નથી, કારણ અગ્નિ હત તો પાણીમાં પડતાંજ તે બુઝાઇ જાત. તેજ

એ કાંઇ ચેતન નથી. ચેતન હત તો આંખથી દેખાત નહી. એ એક જડ વસ્તુ નથી, નહિ તો તે ખસડી ખસી શકત. તેજ પ્રવાહી નથી, અગ્નિ નથી, ચેતન નથી, જડ નથી, એટલે વસ્તુતઃ કંઇજ નથી.' આમ વિચાર કરી નિર્ણય ઉપર આવી સૂરજના સામુ ટીકીટીકીને જોવા લાગ્યો ને આંધળો થયો ત્યારે ત્હેને ખાત્રી થઇ કે સૂરજ એવી વસ્તુ જ નથી. આ આંધળાની સાથે એક નોકર હતો. એ નોકરે પાસે પડેલું સુકું નાળીયર લીધું. નાળીયેરના રેશાની વાટ બનાવી અને કોપરેલ તેલ કાઢી તેમાં બોળી બત્તી કરી. નોકર બત્તી બનાવતો હતો ત્યાં પેલા આંધળા માણસે નિશ્વાસ મૂક્યો ને બબડ્યો.

'ચેલક! મ્હેં ત્હને નહોતું કહ્યું કે સૂરજ જેવું કાંઇ છેજ નહિ? કેટલું બધું અંધારૂં છે? છતાં લોકો કહે છે કે સુરજ છે. મૂર્ખા માળા. પણ ધાર કે સુરજ છે તો તે કેવો છે?"

નોકર–સાહેબ! તે હું જાણુતો નથી. એ જાણવાનું મારૂં કામ નથી, પણ તેજ શું તે હું જાણું છું. જુઓ આ બત્તી સળગાવી એના પ્રકાશથી રાત્ર અંધારામાં તમને કહો ત્યાં લઇ જાઊ અને કહો તે ખોળી આપું. આ મારો સૂરજ.

એટલામાં પાસે બેઠેલો લંગડો-બે પગે અપંગ-હસ્યો ને બોલ્યો.

"હે ભાઇ ! ત્હમે જન્મના આંધળા લાગો છો કે સૂરજને નથી ઓળખતા ? સુરજ કેવો છે તે હું કહું. સુરજ એ અગ્નિનો ગોળો છે. તે પુરવ દિશામાં આપણા દરિયામાંથી દર સવારે નિકળે છે, ને સાંજે પશ્ચિમમાં આપણા પર્વતની પાછળ સંતાઇ જાય છે. અમે આજ વર્ષોથી એમ જોઇએ છીએ ને ત્હમને આંખો હોત તો ત્હમે પણ જોઇ શકત." ત્યાં આગળ એક માછી બેઠો હતો ત્હેનાથી રહેવાયું નહિ, તે બોલી ઉઠયો.

"ભાઇ ! ત્હમે પગે અપંગ એટલે આ બેટની બ્હાર કદિ ગયા લાગતા નથી. ત્હમે મ્હારી પેઠે વહાણમાં બેસી મુસાફરી કરી શકતા હોત તો સુરજ શું છે તે સમજત. સુરજ દર સવારે દરિયામાંથી નિકળે છે એ વાત ખરી, પણ સાંજે પર્વત પાછળ સંતાતો નથી. પાછો દરિયામાંજ જાય છે. હું ખરૂં કહું છું. દરિયામાં ફરતાં હું રોજ આમ જોઉં છું."

એટલામાં ત્યાં એક હિંદુ બેઠો હતો તે ચીડાઇ ગયો ને બોલ્યો. "ત્હમારા જેવા સમજુ થઇ આમ અક્કલ વગરની વાત કરો છો તે જોઇ હું દીલગીર થાઉં છું. અગ્નિનો

ગોળો દરિયામાંથી નિકળતાં કે જતાં ઓલવાઈ ન જાય ? સૂરજ કંઇ અગ્નિનો ગોળો છેજ નહિ. એતો સૂર્ય નારાયણ દેવ છે. તેઓને રથમાં બેસાડી અરૂણ સારથી દરરોજ મેરૂ પર્વતની આસપાસ ફેરવવા લઇ જાય છે. વળી કોક વેળા રાહુ અને કેતુ રાક્ષસો એ દેવને ગળી પણ જાય છે. પણ તે દિવસે અમારા બ્રાહ્મણો પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે સૂર્ય નારાયણનો છૂટકારો થાય છે. ત્હમારા જેવા મુર્ખા—જેમણે બીજા દેશો જોયા નથી તેઓજ એમ માને છે કે સુરજ એકજ દેશમાં દેખાય છે.”

એટલામાં ઇજીપ્તનો વહાણવટી ત્યાં હતો તેણે કહ્યું.

“ ના. ત્હમારૂં કહેવું જુઠું છે. સુરજ કોઈ દેવ નથી ને હિંદુસ્તાનના મેરૂપર્વતની આસપાસ ફરતો નથી. મ્હેં કાળા સમુદ્ર, અરબસ્તાન, માડાગાસ્કર, ફીલીપાઇન વગેરે વગેરે ભાગોમાં મુસાફરી કરી છે. સુરજ આખા જગત ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, અને નહિ કે એકલા હિંદુસ્તાન ઉપર માત્ર પર્વતની આસપાસ ફરતો નથી. પૂર્વમાં જાપાનના બેટોની પેલી બાજુ ઉગે છે અને પશ્ચિમમાં ગ્રેટબ્રીટનના બેટોની પેલી બાજુ આથમે છે. આટલાજ માટે જાપાનીયો પોતાના દેશને ‘સૂર્યની જન્મભૂમિ’ માને છે. હું જાતે આ બધું જાણું છું ને મ્હારા બાપે દુનિયાની અનેક વાર

મુસાફરી કરી છે. ત્હેણે પણ એમજ કહ્યું હતું."

ઇજીપ્તનો વહાણવટી બોલવા ચ્હડયો હતો પણ એટલામાં એક અંગ્રેજ મુસાફરે વચમાં બોલી ઉઠયો. "અમે અંગ્રેજો સુરજને વિશે જેટલું જાણીયે છીએ તેટલું દુનિયામાં કોઇ જાણતું નહિ હોય. સુરજ અમૂક ઠેકાણેથી ઉગનોજ નથી ને અમૂક જગાએ આથમતો નથી. તે તો પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે. આની અમને ખાત્રી થઈ છે. કારણ હમણાંજ હમે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યા છીએ અને સુરજ પૂર્વમાં ઉગી પશ્ચિમમાં અસ્ત પામતો જોયો છે." આટલું કહી લાકડી વતી રેતીમાં સુરજની ગતિની આકૃતિ કાઢી સમજાવવા લાગ્યો, પણ સમજાવી ન શકવાથી બોલ્યો "હું જાણું છું તે કરતાં આ ખલાસી સારી પેઠે જાણે છે ને એ સમજાવશે."

ખલાસી અત્યાર સૂધી સાંભળ્યા કરતો હતો તે શાન્તિથી બોલ્યો-"ભાઇઓ! ત્હમે એક બીજાને સમજી શકતા નથી અને ત્હમે બધા છેતરાઓ છો. કાંઇ સુરજ પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો નથી પણ પૃથ્વી સુરજની આસપાસ ફરે છે અને પૃથ્વી ત્હેની ધરી ઉપર ફરે છે અને એ પ્રમાણે ચોવીસ કલાકમાં જાપાન, ફીલીપાઇન, સુમાત્રા, હિંદુસ્તાન, યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરીકા સુરજ

તરફ આવી જાય છે ને પ્રકાશિત થાય છે. સુરજ કાંઇ અમૂક પર્વત-અમૂક દરિયો-અમૂક દેશ માટેજ પ્રકાશતો નથી. એતો બીજા ગૃહોને પણ પ્રકાશિત કરે છે. જરાક આકાશનો અભ્યાસ કરો તો ખરી વાત શું છે તે સમજાશે."

* * * *

ચીનો-"ભાઇઓ! ધર્મને માટે પણ એમજ છે. માત્ર અજ્ઞાન-મિથ્યાભિમાનને લીધેજ આ તકરારો થાય છે. જેમ સુરજનું તેમ પરમેશ્વરનું જાણવું. દરેકને પોતાને માટે-પોતાના દેશને માટે જૂદો પરમેશ્વર જોઇએ છીએ. દરેક પ્રજા પોતે બનાવેલા મંદિરોમાંજ પરમેશ્વર છે એમ માને છે—બીજે નહિ. જે મહાન વિશ્વમંદિર પ્રભુએ બનાવેલું છે તેવું મંદિર કોઇ પણ પ્રજા કોઇપણ મનુષ્ય બનાવી શકે છે! બધાં મંદિરો આ ઇશ્વરના મંદિર વિશ્વમંદિરનાં અનુકરણ છે. દરેક મંદિરને ચોગાન, ઘુમ્મટ, દીવા, ચિત્રો, લેખો, ધર્મપુસ્તકો, વેદી, બ્રાહ્મણો, હોય છે. પરંતુ એવું એક મંદિરતો બતાવો જેને સમુદ્ર જેવું વિશાળ ચોગાન હોય? એવું એક પણ મંદિર બતાવો જેને આકાશ જેવો સુંદર ઘુમ્મટ હોય! સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, ગૃહ જેવા દીવા હોય! પશુ પ્રાણી જંતુ જેવાં ચિત્રો-વૃક્ષ વેલા જેવી કોતરણી હોય! માણસ જાતના સુખને માટે

જે વસ્તુઓ બનાવી છે તેવી બીજી વસ્તુઓ બતાવો ? દરેક માણસના હૃદયમાં ઇશ્વરી કાયદા લખાયા છે તેવાં બીજાં પુસ્તકો બતાવો; જગતના પ્રાણી માત્ર—એક બીજાને, ઉચ્ચ નીચને, સાહાય્ય કરવામાં ને આત્મભોગ કરવામાં આવે છે ત્હેના જેવો બીજો યજ્ઞ—હોમ બતાવી શકશો ! અને હૃદય રૂપી વેદી જેના ઉપર થયેલા યજ્ઞ ઈશ્વર સ્વીકારે છે એવી બીજી વેદી તો બતાવો ? ઇશ્વર સંબંધી જેમ જેમ વિચાર ઉન્નત થતા જશે તેમ તેમ ઇશ્વરને બરાબર ઓળખી શકાશે. જેમ જેમ ઇશ્વર ઓળખાશે તેમ તેમ ઇશ્વરની સમીપ જવાશે અને ત્યારેજ ત્હેના પ્રેમનું, ત્હેની દયાનું, ત્હેમની ભલાઇનું અનુકરણ થશે.

આટલા માટે સૂર્યનો પ્રકાશ આખા વિશ્વમાં ફેલાયો છે એમ માનનારે—જાણનારે પોતાના હૃદય ઉપર પડતા સૂરજના એક કિરણને સુરજ માનનારને હલકો ગણવાની જરૂર નથી.—આંધળો હોયને સુરજ નથી એમ માને ત્હેને પણ ધીક્કારવાની જરૂર નથી. ”

ચીનાના આ શબ્દોથી ધર્મશાળામાં તમામ શાન્તિ પ્રસરી. બધા આશ્ચર્ય ચકિત થયા અને નમ્ર થઇ ચીનાના સામુંજ જોઇ રહ્યા.

પાપી પાનાચંદ.

પાનાચંદના પિતા પાસે અઢળક ધન હતું, એકનો એક દિકરો હતો અને સોબતીઓ એવા મળ્યા હતા કે પાનાચંદ નાનપણથીજ સર્વ વાતે પુરો હતો. જુગાર, દારૂ, ચોરી વ્યભિચારમાં એક્કો હતો. એના જેવો વ્યભિચારી, કપટી, લુચ્ચો, દગાખોર, ખૂની, વ્યસની ભાગ્યે બીજો હશે. બાલ્યાવસ્થાથી શરીરમાં હાલવા ચાલવાની શક્તિ રહી ત્યાં સૂધી પોતાના દુર્ગુણમાં રચ્યોપચ્યો રહેતો. છેવટે દુષ્ટ વાસના, દુષ્ટ વાતો કરીને પણ સંતોષ માનતો. આમને આમ સીત્તેર વર્ષની ઉમર થઇ પરંતુ તેણે એક પળવાર પરમેશ્વરનું નામ લીધું નહોતું તો પછી સંભારે તો શેનોજ. દેવમંદિર કેવાં હશે તે જોયું નહોતું. પ્રભુ, પરમેશ્વરનું નામ આવે તો તેના ઉપર કાળા લીટા કરતો. માંદો પડ્યો, પથારીવશ થયો, પણ પશ્ચાતાપની નિશાની નહોતી. આમ કરતાં પાનાચંદનો અંતકાળ આવ્યો, અને તે સમયે તેના જીવને ખોળીયામાંથી નિકળતાં નવનેજા થયા. અન્તે કોણ જાણે કેમ આટલું ખરા પસ્તાવાથી બોલ્યો, "હે! દયાના નાથ! કૃપા કર ને ક્ષમા આપ." આટલું કહેતાંજ જીવ નિકળી ગયો.

પાનાચંદનો જીવ ઉડીને સ્વર્ગે આવ્યો ને સ્વર્ગનાં બારણાં ખખડાવ્યાં.

અંદરથી અવાજ આવ્યો.

"સ્વર્ગનાં બારણાં કોણ ખખડાવે છે? મૃત્યુલોકે શાં શાં કર્મો કર્યા હતાં?"

જગતમાં કરેલાં તમામ કર્મોની યાદી વંચાઇ. એક પણ સત્કાર્ય નહોતું.

અંદરથી અવાજ આવ્યો.

"પાપીઓને સ્વર્ગમાં પેસવાની મનાઇ છે, માટે અહીંથી ચાલ્યા જાવ."

પાનાચંદનો જીવ બોલ્યો—"હે મહાત્મા! હું આપનો અવાજ સાંભળું છું પણ જોઇ શકતો નથી. આપનું નામ કહેશો?"

"હું વાલ્મિકી છું."

પાનાચંદનો જીવ—"હે! મહાત્મા! મ્હારા ઉપર કૃપા કરો! પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરની દયા અગાધ છે તે ત્હમે સમજો છો ને માણસ જાતની નબળાઇ આપ જાણો છો. આપનું જીવન કેવું હતું? અરણ્યમાં તીર કામઠું લઇ જતા આવતા વટેમાર્ગુને મારી નાંખતા-લૂંટતા ને હજારો નિરાધાર પ્રાણીઓના નિસાસા લેતા તે દિવસો ભૂલી ગયા કે? નારદઋષીની કૃપાથી આપને જ્ઞાન થયું, અને શ્રીરામચંદ્રનાં યશોગાન ગાઇ પુણ્યશાળી બન્યા તે દિવસો ભૂલી

'પ જેવાને એવું થયું તો હમારા જેવા તું શું ગજું ? હવે પસ્તાઉં છું તે આપ સમ-
નછી દાખલ કરવામાં શો વાંધો છે ?"

અંદરનો અવાજ બંધ થયો. જીવ થોડીવાર બારણું ઉઘાડશે એવી આશાએ વાટ જોઇ ઉભો રહ્યો, પરન્તુ જ્યારે બારણું ન જ ઉઘડયાં ત્યારે ફરીને ખખડાવ્યાં.

અંદરથી વળી અવાજ આવ્યો.

"બહાર કોણ ઉભું છે! ને જગતમાં ત્હેનું જીવન કેવું હતું ?"

દાનચંદના કર્મની યાદી ફરીને વંચાઇ અને એકપણ સત્કર્મ જણાયું નહિ એટલે અવાજ નિકળ્યો.

"ચાલ્યો જા! આવા પાપીઓ અમારી સાથે સ્વર્ગમાં રહી શકે એમ નથી."

જીવ—"હે ભગવાન્! હું ત્હમારો અવાજ સાંભળું છું પણ દેખી શકતો નથી. આપનું નામ શું ?" અંદરથી અવાજ આવ્યો.

"હિરણ્યકશ્યપુ."

જીવ—"હે રાક્ષસરાજ ! ત્હમને તો પ્રભુની દયાનો અનુભવ છે. ત્હમે પ્રભુને એટલા ધિક્કારતા હતા છતાં તેણે તો ત્હમારો ઉદ્ધાર કર્યો. માણસની નબળાઇ-પામરતા સમજો છો. ત્હમે ગુરૂને, બાળકને, સ્રીને, બ્રાહ્મણને, પરમેશ્-

પ્રકરણ ૧૩ મું.

મલમ.

પાદદારી મલમ—રાળ, સીંધાલુણ, ગોળ, મીણ, મદ, અને ગુગળ એને અનુક્રમે તાપ ઉપર મુકી એકરસ થયેથી બીજી વસ્તુઓનું બારીક ચુર્ણ મેળવવું. એ ચોપડવાથી પગમાંના ચીરા. તથા જોડાના કણને મટાડે છે.

પાદદારી મલમ—પારો, જીરૂ, શાહજીરૂ, હળદર, મરી, સીંદુર, તથા મનશીલ તેનું બારીક ચુર્ણ કરી ઘી મેળવી—લગાડવાથી ખસ, ખરજવાં, ગડગુમડ તથા માથાનો જંતુવાળો ખોડો—મટે છે.

ગરમીની ચાંદીનો મલમ—હીરાદખણ, એલચી, કાથો દરેક તોલો ૧ અને કપુર તોલો ૦ા તેને બારીક ઘીમાં વાટી મલમ કરવો જેથી પરૂવાળાં ગરમીનાં ઘારાં મટે છે. ૨. બોદાર તોલા ૫, રાળ તોલા ૫, કપુર તોલા ૨ા, સર્વ લઇ તેમાં ઘી તથા મીણ મેળવી તેનો મલમ કરવો. ૩. બોદાર તોલા ૨૦, રાળ તોલા ૨૦, કપુર તોલા ૧૦, મીણ તોલા ૧૦, ઘી તોલા ૧૦, મીણ તથા ઘીને ધીમા તાપથી ગરમ કરી તેમાં પ્રથમની ત્રણ વસ્તુઓનું બારીક ચુર્ણ કરીને મેળવી દઇ ચાંદાં તેમજ ચેળવાળાં ચાંદાં પર લગાવવાથી મટે છે.

હરસના મસાનો મલમ—અફીણ તોલા ૨, માયાનો ભૂકો તોલા ૫, સાદો મલમ તોલા ૩૦ તેનો મલમ કરવો, જે ચોપડવાથી લોહી તથા બળતરા મટે છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ક્ષાર.

અપામાર્ગ ક્ષાર—અંધેડાનો ખાર-અંધેડાના પંચાંગને છાયામાં સુકવી બાળીને તેની રાખ કરીને ક્ષાર કાઢવાની રીત પ્રમાણે ક્ષાર કાઢવો. માત્રા વાલ ૧ થી ૪. ગુણ, ઉષ્ણ, ભેદન, કફઘ્ન, તથા ગુલ્મ મટાડે છે. ભા. પ્ર.

નારીકેળ ક્ષાર-પાણીવાળા નાળીએરના ગોટામાં કાણું પાડી સારી પેઠે લુણ—મીઠું-ભરી કપડમાટી કરી સુકવીને અડાયા છાણાંના અગ્નિથી પકાવવું. ઠંડું થયા પછી એ નાળીએર તથા અંદરનું મીઠું બન્ને સાથે વાટી શીસીમાં ભરી રાખવાં. માત્રા તો. ૦ા થી ૦ાા ચુર્ણ પીંપર સાથે ખાવાથી સર્વ જાતનાં શૂળ મટે છે. ભા. પ્ર.

યવક્ષાર—જવનાં પંચાંગને લઇ તેને છાયામાં સુકવી અપામાર્ગક્ષારમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ક્ષાર કાઢવો. માત્રા વાલ ૧ થી ૪. ગુણ કફઘ્ન તથા મૂત્રલ.

વજ્રક્ષાર—સંચળ, જવખાર, મીઠું, બંગડીક્ષાર, સીંધવ, ટંકણ, સાજીખાર, એ સર્વે સરખે વજને લઇને ચૂર્ણ કરી આકડાના દુધ તથા થોરના દુધની ત્રણ દિવસ ભાવના દેવી. પછી તડકામાં સુકવી તે ચૂર્ણને આકડાના પાનમાં લપેટી કોડીઆમાં ભરી તે કોડીઆને કપડમાટી કરી તેને ગજપૂટ દેવો. સ્વાંગ શીતળ થયા પછી બહાર કાઢી ચુર્ણ કરી તેમાં સુંઠ, મરી, પીંપર, વાવડીંગ, રાતીરાઇ, હરડે, બેહડાં, આંબળાં, ચવક, શેકેલી હીંગ એ સર્વે સરખે ભાગે લઇ ચુર્ણ